

บทที่ 2

ปรัชญาการค้าของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ก่อนลงนามในสนธิสัญญาเบอร์นีย์

นักประวัติศาสตร์ปัจจุบันยอมรับว่าชนชั้นนำในสมัยรัชกาลที่ 3 มีโลกทัศน์ที่ดีเกี่ยวกับการค้า แต่ก็มีข้อถกเถียงอยู่ว่าโลกทัศน์ดังกล่าวเกิดจากการมองเห็นช่องทางแสวงหารายได้ เพื่อนำไปสู่เป้าหมายที่แท้จริงคือความมั่นคงทางการเมือง หรือเห็นว่าการค้าเป็นสิ่งที่มีความหมายในตัวเอง กล่าวคือมีใจรักฝึกฝนทางการค้า และมีความเชื่อทางศาสนาเป็นเข็มทิศนำทาง โลกทัศน์แบบแรกยังคงเป็นอุดมการณ์ของศักดินาที่เคลือบด้วยทุนนิยม ในขณะที่โลกทัศน์แบบที่สองจะคลี่คลายไปเป็นนโยบายทางเศรษฐกิจที่เกื้อกูลต่อผลประโยชน์ของส่วนรวม อย่างไรก็ตามนักประวัติศาสตร์ส่วนหนึ่งค้นพบว่า ชนชั้นนำสมัยรัชกาลที่ 3 มีโลกทัศน์ในแบบแรก กล่าวคือ นิยมค้าขายผูกขาดอยู่เฉพาะในกลุ่มเจ้านายและขุนนาง¹ และชนชั้นนำเหล่านี้ก็สามารถทำกิจกรรมที่นอกเหนือจากวิถีสรรพเพื่อให้ได้มาซึ่งผลประโยชน์สูงสุดได้โดยไม่ตะขิดตะขวงใจ² อย่างไรก็ตามผู้วิจัยกลับเห็นว่า รัชกาลที่ 3 น่าจะมีโลกทัศน์แบบที่สอง เพราะการลงนามในสนธิสัญญาเบอร์นีย์เมื่อปีพ.ศ. 2369 จะเกิดขึ้นไม่ได้ หากพระองค์ ไม่ทรงเข้าพระทัยในความจำเป็นของการให้เสรีภาพทางการค้า การเกิดขึ้นของเมืองท่าเสรีอย่างสิงคโปร์ อาจเป็นปัจจัยเร่ง³ แต่ถ้าพระองค์ไม่เคยมีประสบการณ์ทำการค้ามาก่อน ก็คงยากที่จะต่อรองกับอังกฤษได้ สิ่งที่น่าสนใจคือ ภายใต้เงื่อนไขของภูมิประเทศและฤดูกาลเฉพาะถิ่นของสยามเอง รัชกาลที่ 3 ทรงริเริ่มแนวคิดที่ทันสมัยได้อย่างไร

ในบทนี้ ผู้วิจัยมีวัตถุประสงค์ที่จะชี้ให้เห็นถึงปรัชญาการค้าที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 ทรงใช้ก่อนลงนามในสนธิสัญญาเบอร์นีย์ นับตั้งแต่เมื่อครั้งทรงเป็นกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ในปี พ.ศ. 2357 จนถึงปี พ.ศ. 2369 โดยจะแบ่งเนื้อหาเป็น 5 ส่วนดังนี้คือ เหตุแห่งพระราชนิยมทางการค้า นวัตกรรม เครื่องขายการค้าต่างประเทศของราชสำนักสยาม แนวคิดการค้าเสรีในประเทศไทยอังกฤษ และการเตรียมพร้อมรับการค้าในระบบสนธิสัญญา

เหตุแห่งพระราชนิยมทางการค้า

¹วราภรณ์ จิวชัยศักดิ์, นโยบายทางด้านเศรษฐกิจของรัฐ..., หน้า 134.

²ทวีศักดิ์ เผือกสม, "การปรับตัวทางความรู้ ความจริง และอำนาจของชนชั้นนำสยาม พ.ศ. 2325-2411", หน้า 33.

³John Hicks, A Theory of Economic History, p. 39.

เมื่อครั้งที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวยังเป็นกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ กำกับราชการกรมพระคลังและกรมท่าในปี พ.ศ. 2357 ทรงมีส่วนโดยตรงในการแก้ไขปัญหาทางเศรษฐกิจ เนื่องจากสถานการณ์การเงินการคลังในสมัยต้นรัชกาลที่ 2 ไม่ค่อยดีนัก รายได้ของแผ่นดินที่เก็บจากส่วยสาอากรได้เพียงปีละ 2,260,000 บาท⁴ การเก็บภาษีได้ไม่เต็มเม็ดเต็มหน่วย รายได้ไม่พอใช้จ่าย บางปีต้องลดอัตราเบี้ยหวัดลง บางปีก็พระราชทานผ้าลายแจกเพิ่มเติม⁵ อีกทั้งการจะหารายได้จาก การส่งสินค้าออกก็เป็นไปได้ยาก เพราะการค้าที่บุกที่ภูเก็ดยังไม่ฟื้นตัวจากการทำลายของทัพพม่า⁶ และการค้าของป่าก็กำลังเผชิญกับการขยายอิทธิพลของเวียดนามในกัมพูชา ดังนั้นจึงแทบจะไม่มีเรือสินค้าแวะเข้ามาจอดรอขนถ่ายสินค้าเลย

กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ทรงแก้ไขปัญหาการเงินการคลังของแผ่นดินได้เป็นผลสำเร็จ ด้วยนโยบายทำกรุงเทพฯ ให้เป็นเมืองท่าศูนย์กลางการค้าในย่านนี้ ทรงสร้างสินค้าตัวใหม่ที่ทำให้โอกาสทำกำไรงามแก่พ่อค้าต่างชาติโดยเฉพาะพ่อค้าจีน ส่งผลให้จากเดิมที่มีเรือสินค้าน้อยลำแวะเข้ามาพักอยู่เพียงช่วงสั้นๆ ระหว่างกุมภาพันธ์ถึงเมษายนเท่านั้น⁷ ส่วนใหญ่มาเพื่อหลบลมมรสุม⁸ แต่เพียง 6 ปี(พ.ศ. 2363) ทรงทำให้ปริมาณสินค้าส่งออกเพิ่มขึ้นเป็น 63,000 ตัน ในจำนวนนี้เกินครึ่ง(35,093 ตัน)ส่งออกไปขายเมืองจีน มีเรือสำเภาล่องไปมาระหว่างสยามกับจีนเพิ่มขึ้นปีละ 140 ลำ⁹ เฉพาะเมืองท่ากรุงเทพฯ ในฤดูสำเภาเข้ามีเรือสินค้าจากจีนแวะมาถึงปีละ 70 ลำ¹⁰ และจอดรอขนถ่ายสินค้าอยู่เกือบครึ่งปี จนกระทั่งรายได้ของแผ่นดินปลายรัชกาลที่ 2 เพิ่มขึ้นเป็น 5,159,468 บาท¹¹ เห็นได้ว่าเกินครึ่งเป็นรายได้จากการส่งสินค้าออก อย่างไรก็ตามก็ตีประสบการณ์ทำการค้าของกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์เป็นต้นทุนหนึ่ง แต่หากพระองค์ไม่มีเป้าหมายที่ชัดเจน ผลลัพธ์ดังกล่าวก็คงจะเกิดขึ้นไม่ได้

ในส่วนนี้ผู้วิจัยพยายามจะสืบค้นให้พบแรงจูงใจของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ผู้วิจัยเห็นว่า พระราชานิพนธ์ของพระองค์ขณะที่เป็นกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ เรื่อง โคลงยอพระเกียรติ

⁴ สมเด็จพระยามะราชานุภาพ, ลัทธิธรรมนิยมต่างๆ ภาคที่ 16 ตำนานภาษีอากรบางอย่างกับคำอธิบายของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยามาธราชานุภาพ (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2466), หน้า 8.

⁵ สมเด็จพระยามะราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2546), หน้า 215.

⁶ อติศร หมวกพิมาย, "กรมท่ากับระบบเศรษฐกิจไทย...", หน้า 257.

⁷ เจนนิเฟอร์ เวียน คูชแมน, การค้าทางเรือสำเภาจีน-สยามยุคต้นรัตนโกสินทร์ ขึ้นจิตต์ อำไพพรรณ(แปล) (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2528), หน้า 18.

⁸ Li Qingxin, Maritime Silk Road Trans. William W. Wang (Beijing : China Intercontinental Press, 2009), p. 115.

⁹ John Crawford, Journal of an Embassy to the Courts of Siam and Cochin China (Kuala Lumpur: Oxford University Press, 1967), p. 410.

¹⁰ สมเด็จพระยามะราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2, หน้า 184.

¹¹ วอลเตอร์ เอฟ. เวลลา, แผ่นดินพระนั่งเกล้า, หน้า 37.

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ 2 ได้ทรงร้องรอยไว้พอสมควร ร้องรอยดังกล่าวประกอบด้วย การกำหนดเป้าหมายแบบปฏิบัตินิยมของพระองค์ นอกจากนั้นก็มียานวรรณกรรมราชสำนักอีกชิ้นหนึ่ง คือ นางนพมาศ ที่ทรงประชุมนักปราชญ์ราชบัณฑิตให้ร่วมกันประพันธ์ขึ้นระหว่างปี พ.ศ. 2360-2378 และพระองค์ได้พระราชนิพนธ์แทรกไว้บ้าง วรรณกรรมชิ้นนี้ได้สะท้อนให้เห็นถึงแผนที่บอกทางที่สอดคล้องกับพระราชภารกิจในรอบปี

กรุงเทพฯ เมืองท่าศูนย์กลางการค้าในภูมิภาค

สันนิษฐานว่าทรงพระราชนิพนธ์โคลงยอพระเกียรติฯ หลังปี พ.ศ. 2363 เพราะทรงเล่าเหตุการณ์ตั้งแต่รัชกาลที่ 2 เสด็จขึ้นครองราชย์ (พ.ศ.2353) จนถึงทูตโปรตุเกสเข้ามาเจริญสัมพันธไมตรี นับว่าเล่าย้อนหลังไปอย่างน้อย 10 ปี อันเป็นช่วงเวลาที่ทรงกำกับราชการกรมท่ามาแล้ว 7 ปี และก่อนที่จอห์น ครอว์ฟอร์ด ทูตอังกฤษคนแรกจะได้รับมอบหมายให้เดินทางมาเจรจาการค้า 1 ปีและผลของการเจรจาคือความล้มเหลว ช่วงเวลานี้ไม่ว่าอังกฤษจะเข้ามาหรือไม่ ความรู้และความเชี่ยวชาญทางพาณิชย์ได้ก่อตัวขึ้นในราชอาณาจักรแล้ว

พระราชนิพนธ์นี้เริ่มด้วยการเปรียบรัชกาลที่ 2 เสมือนจักรพรรดิราช ในโอกาสที่ทรงได้รับช้างเผือกอันเป็นช้างแก้วหนึ่งในเครื่องหมายของการเป็นจักรพรรดิราชในคัมภีร์พุทธศาสนาที่ชื่อว่า “ไตรภูมิโลกวิณีจกยถา”¹² มีข้อความอยู่หลายแห่งที่ทรงบรรยายงานในกรมท่า ได้แก่ “ในพระนครศรีอยุธยา เศษ นาประเทศเที่ยวเข้าค้า เปิดพรรณผ้าผืนพับ บ้างรับขึ้นห้างแพ เปิดพรรณแพรเหลือหลาย ขายซื้อสรรพสิ่งใช้ ให้ภาสีเชิงกอบ กำนันมอบเจ้าถ้า สำเครื่องค้ำมูลมอ สำเงินทองแก้วแก้ว สำเข้าเกลือเพื่อฟาย สำวัวควายไร่นา ทวยประชาสุขเกษม”¹³ เมื่อได้รับมอบหมายให้สร้างเมืองใหม่ที่ปากน้ำ(นครเขื่อนขันธ์) ก็ทรงทำให้เมืองนั้น “งามสง่าพวกพานิช นาประเทศ”¹⁴

จากความข้างต้นเห็นได้ว่า กิจกรรมค้าขายเป็นไปอย่างคึกคักในเมืองท่าต่างๆ ตามเส้นทางคมนาคมมีร้านค้า มีพ่อค่านานาชาติมาพบปะกัน ส่งสินค้าเข้า ส่งสินค้าออก ราษฎรนำสินค้ามาขาย กรมท่าเก็บภาษีจังกอบ และเจ้าท่าได้รับของกำนัล ลงท้ายด้วยชาวประชาเป็นสุข กล่าวคือการค้าขายในเมืองท่านี้ให้ประโยชน์ทั้งหลวงและราษฎร สภาพที่ทรงบรรยายนี้ตรงกับที่จอห์น ครอว์ฟอร์ด ที่ถึงแม่จะมีอคติของผู้ที่เจริญกว่า แต่เขาก็คาดไม่ถึงกับการที่ผู้ปกครองชาวสยามให้เสรีภาพในการติดต่อ

¹² คัมภีร์ไตรภูมิโลกวิณีจกยถา กล่าวถึง ที่สุดแห่งโลกียสมบัติของจักรพรรดิราช 7 ประการ ได้แก่ จักรแก้ว ช้างแก้ว ม้าแก้ว ขุนพลแก้ว ขุนคลังแก้ว นางแก้ว และดวงแก้ว คัมภีร์นี้ปรับปรุงจากไตรภูมิพระร่วง โดยพระราชดำริของรัชกาลที่ 1 ดู พระยาธรรมปรีชา (แก้ว), วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ เล่ม 2 (ไตรภูมิโลกวิณีจกยถา) (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2535), หน้า 1-3.

¹³ นุชนารถ กิจงาม, พระราชพิธีบรมราชาภิเษก : ประวัติศาสตร์จาริตประเพณีจากพระราชนิพนธ์ ยอพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ 2 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2546), หน้า 4.

¹⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 42.

ค้าขายกับพ่อค้าชาวจีนอันถือว่ามีระบบ “อยู่ในเกณฑ์ที่ทันสมัย”¹⁵ และถึงราษฎรจะมีรัฐบาลที่แย่ แต่ก็ “ยังคงมีสันติสุขอยู่ต่อไป”¹⁶

นอกจากโคลงยอพระเกียรติจะแสดงให้เห็นถึงผลงานด้านการค้าต่างประเทศของพระองค์แล้ว ยังเป็นการรายงานถึงผลงานด้านการคลังของพระองค์ด้วย “คลังเก่าแก้วมุลมอง ทองเงินมากเหลือ ตรา”¹⁷ “คลัง” อันเป็นที่เก็บเพชรพลอย 9 ชนิดและเงินทองนี้ ทรงเห็นว่าเป็นสิ่งล้ำค่าเท่าเทียมกับ หลักธรรมสองประการคือ จักรวรรดิวัตร และทศพิธราชธรรม ดังโคลงต่อไปนี้

ครองราชรัฐสุขสวัสดิ์เพียง	จักรพรรดิ
มุลมั่งศิริสมบัติ	ยิ่งห้า
ทรงจักรหัวดิวัตร	โดยทศ ธรรมเฮย
ดับยุคเอนโลกย์ล้ำ	เลิศเหลือองบุญจร ฯ ¹⁸

พระราชนิพนธ์โคลงบทนี้ เป็นการนำคำสอนของพุทธศาสนาที่เกี่ยวข้องกับเรื่องทางโลกย์ เพราะทรงอ้างคำสอนของพุทธศาสนาว่า ความมั่งคั่งของพระราชทรัพย์เป็นเครื่องหมายของกษัตริย์ กลวิธีคือนำทรัพย์สมบัติมาผนวกกับความประพฤติ โดยให้นำหนักในระดับเดียวกับ จักรวรรดิวัตร และ ทศพิธราชธรรม ทั้งๆ ที่ความในจักรวรรดิวัตร และทศพิธราชธรรม ระบุราชจรรยา¹⁹ ไว้ให้แจกจ่ายทรัพย์ เป็นทาน ถึงจักรพรรดิราชจะมีทรัพย์สมบัติมาก แต่ก็ไม่ควรยึดติดในทรัพย์สมบัตินั้น เพราะไม่ใช่หนทางไปสู่ภพภูมิที่สูงขึ้น อีกทั้งจักรพรรดิราชจะมีคหบดีแก้วหรือขุนคลังแก้วหาทรัพย์มาให้เพื่อให้ พระองค์นำไปแจกจ่ายเป็นทานแก่ราษฎร เพราะทานต่างหากคือบุญบารมีอันจำเป็นของจักรพรรดิราช ผู้ทรงทศพิธราชธรรม จักรพรรดิราชจึงไม่ต้องชวนชวยหาทรัพย์ กล่าวคือ เมื่อใดก็ตามที่มีจักรพรรดิ ราชมาจุติ คหบดีหรือขุนคลังแก้วจะเกิดตามมารับใช้เสมอ ดังนั้นทรัพย์ที่เพิ่มพูนขึ้นจึงเป็นเงื่อนไข เพียงพอสำหรับความเป็นจักรพรรดิราช แต่กรมหมื่นเฉษฎาภินทร์กลับเห็นว่า ทรัพย์ดังกล่าวเป็น เงื่อนไขจำเป็น กล่าวคือ ทรัพย์ที่เพิ่มพูนขึ้นคือเครื่องแสดงถึงความเป็นจักรพรรดิราชเลยทีเดียว การ แปลงคติจักรพรรดิราชเช่นนี้เป็นการยอมรับให้กษัตริย์เป็นพ่อค้าได้โดยไม่เสียพระเกียรติ เพราะ ทรัพย์สินโดยตัวของมันเองแล้วได้กลายมาเป็นเครื่องหมายหนึ่งของ “บุญบารมี” ไม่ใช่เป็นเพียงผล พลอยได้อย่างคิดดั้งเดิม

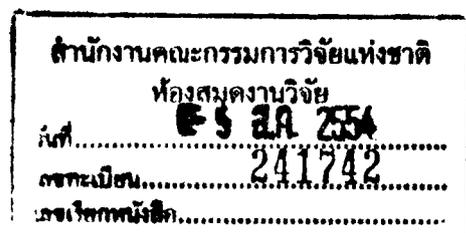
¹⁵ จอห์น คอว์ฟอร์ด, เอกสารของคอว์ฟอร์ด ไพโรจน์ เกษแมนกิจ (แปล) (พระนคร : กรมศิลปากร, 2515), หน้า 146.

¹⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 130.

¹⁷ นุชนาวรด กิจงาม, พระราชพิธีบรมราชาภิเษก..., หน้า 4.

¹⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 41.

¹⁹ จักรวรรดิวัตร 12 ประการ และทศพิธราชธรรม 10 ประการ

ถึงแม้โคลงพระราชนิพนธ์บทนี้จะบิดผันไปจากคำสอนของพุทธศาสนาบ้าง แต่ก็เป็น การวางเป้าหมายเท่าที่กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์พอจะปฏิบัติได้ หรืออีกนัยหนึ่งเป็นการไม่ยึดในอุดมคติที่จับต้องไม่ได้มากเกินไป เป้าหมายของพระองค์ปรากฏชัดในพระราชนิพนธ์ที่ว่า “คลังเก่าแก้วมุลมองทองเงินมากเหลือตรา” เนื่องจากทรงคาดหวังให้คลังเก็บเพชรพลอย 9 อย่างและเงินทองทั้งหลายเป็นหลักทรัพย์ของแผ่นดิน ความมั่นคงทางการทหารอาจเป็นเป้าหมายหลักของผู้นำประเทศ ดังทราบว่าจะสงครามกับพม่ายังคงมีอย่างต่อเนื่อง แต่เงินก็เป็นปัจจัยสำคัญในการซื้อหาอาวุธ หรืออีกนัยหนึ่งเมื่อรายได้เพิ่มพูนขึ้น จะจัดซื้ออาวุธได้มากเท่าที่ต้องการตามไปด้วย ดังที่รัชกาลที่ 2 ทรงโปรดฯ ฟรานซิสไลท์ และทูตโปรตุเกสที่นำอาวุธมาถวายเป็นบรรณาการ และยังทรงจ่ายพระราชทรัพย์คืนกลับให้มากกว่าราคาของอาวุธ เป็นต้น ดังนั้นงานที่กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ดูแล ทั้งการหารายได้และการสะสมทรัพย์ จึงเป็นภารกิจที่สำคัญยิ่ง

พระราชปณิธานเรื่อง การหารายได้จากการค้าขายต่างแดน พบได้อีกในวรรณกรรมเรื่อง “นางนพมาศ” ข้อที่น่าสนใจของงานชิ้นนี้คือ ภายใต้เงื่อนไขของพื้นที่และเวลา รัชกาลที่ 3 ทรงวางแผนที่เดินทางสำหรับการสร้างกรุงเทพฯ ให้เป็นเมืองท่าสำคัญได้อย่างไร

ผู้วิจัยเห็นว่า ผู้แต่ง “นางนพมาศ” มีทัศนะเกี่ยวกับ “พื้นที่” และ “เวลา”²⁰ แบบปฏิบัตินิยมถึงแม้นักปฏิบัตินิยมจะเห็นด้วยกับนักประสบการณ์นิยมว่า กาลเวลาเป็นภววิสัย และสามารถแบ่งเวลาเป็นช่วงๆ เท่าๆ กันได้เหมือนกับการแบ่งพื้นที่ แต่นักปฏิบัตินิยมจะเห็นว่า แค่นั้นยังไม่เพียงพอ ต้องเสริมอีกว่า ผลลัพธ์ภายในช่วงเวลาหนึ่งจะเป็นตัววัดประสิทธิภาพของงานกล่าวคือ ภายใต้เงื่อนไขของเวลาที่เท่าๆ กัน ถ้าการกระทำใดนำไปใช้งานได้ ผลลัพธ์นั้นก็จริง แต่ถ้านำไปใช้ไม่ได้ก็เป็นเท็จ

ในด้าน “พื้นที่” เห็นได้จากผู้แต่งนางนพมาศมองว่า พื้นที่คือสนามของการปฏิบัติ และผลของการปฏิบัติต้องรับรู้ได้ด้วยประสาทสัมผัส ความเข้าใจดังกล่าวนำมาสู่ผลสามประการคือ ประการแรกโลกกายภาพประกอบด้วยดินแดนของคนพูดภาษาต่างๆ ประการที่สอง ตำแหน่งแห่งที่ ณ กาลปัจจุบันของประเทศสยาม และประการสุดท้าย เป้าหมายในอนาคตของประเทศสยามคือการเป็นประเทศที่เจริญรุ่งเรืองจากการพาณิชย์

²⁰ ปรากฏการณ์วิทยาถือว่า สำนึกเรื่องเวลา(time-consciousness) เป็นกุญแจไขให้เห็นถึงทัศนะเกี่ยวกับการรับรู้ความจริงของแต่ละคน นักปรากฏการณ์วิทยา ไม่เห็นด้วยกับประสบการณ์นิยมที่เสนอว่า อตวิสัยไม่มีส่วนเกี่ยวข้องกับรับรู้ความจริง ในขณะที่ปรากฏการณ์วิทยา เห็นว่า อตวิสัยเป็นพื้นฐานของการรับรู้ความจริง ดู Edmund Husserl(1859-1938) วิจารณ์ทฤษฎีกำเนิดของเวลาของ Franz Brentano(1838-1917) ใน Edmund Husserl, *The Phenomenology of Internal Time-Consciousness* Translated by James S. Churchill (Bloomington : Indiana University Press, 1964), p. 29.-40. ส่วนสำนึกของเวลาในทัศนะของปฏิบัตินิยม ดู William James, *The Principle of Psychology...*, p. 606.

ประการแรก โลกกายภาพประกอบด้วยคนพูดภาษาต่างๆ นับได้อย่างน้อย 62 ภาษาหรือที่เรียกกันเป็นสำนวนว่าสิบสองภาษา นางนพมาศแสดงให้เห็นถึงความจริงทางกายภาพที่พิสูจน์ได้ด้วยการใช้ภาษาพูด โลกกายภาพนี้นับว่าแตกต่างจากโลกในไตรภูมิตามคติพุทธศาสนาที่ใช้บุญบารมีเป็นตัวตัดสินการดำรงอยู่ของคน ความเชื่อดั้งเดิมของคนสยามซึ่งแบ่งคนเป็นสองกลุ่มคือคนดีและคนชั่วที่อาศัยอยู่ในภพนรก มนุษย์ และสวรรค์ได้เปลี่ยนแปลงไปแล้วใน “นางนพมาศ”

ประการที่สอง แต่เดิมแม้แต่คำว่า “สยาม” ก็ไม่เคยมีมาก่อนในคัมภีร์ใดๆ ของพุทธศาสนาที่สอนสืบทอดกันมาว่าภพภูมิแห่งมนุษย์มีศูนย์กลางอยู่ที่ชมพูทวีป นางนพมาศเล่าว่านอกเขตชมพูทวีปคือดินแดน “ประจันตะประเทศเป็นสยามภาษาทั้งสิ้น” อันเป็นนิยามที่ผนวกดินแดนสมมติ “ประจันตะประเทศ” เข้ากับดินแดนที่เป็นจริงของ “สยามภาษา” นิยามนี้ได้แสดงให้เห็นว่าคนที่พูดภาษาสยามมีดินแดนเป็นของตัวเองและดินแดนนั้นมีอยู่จริง การนิยามเช่นนี้เป็นการเชื่อมรอยต่อโลกสมมติในไตรภูมิที่มีเขาพระสุเมรุปักกลางให้เข้ากับโลกกายภาพที่พิสูจน์ได้จากการใช้ภาษาสื่อสารกัน กระนั้นการเชื่อมรอยต่อนี้ก็เกินไปเพื่อย้ำถึงการดำรงอยู่ของสยามประเทศที่มีพื้นที่แน่นอนอยู่ในโลกกายภาพ ดังนั้นการที่นางนพมาศแยกแยะได้ว่า สิ่งใดเป็นจริงและสิ่งใดเป็นเท็จโดยใช้ผลของการปฏิบัติเป็นตัวตัดสินนี้ นับเป็นครั้งแรกที่ตัวตนของสยามประเทศได้ปรากฏขึ้นในสนามของการปฏิบัติแล้ว

ประการสุดท้าย นางนพมาศได้กำหนดให้สยามเป็นประเทศที่เจริญรุ่งเรืองจากการค้าพาณิชย์ นางนพมาศเล่าว่า พระมหากษัตริย์เป็นผู้เลือกเส้นทางนี้ โดยบรรยายถึงมนุษยโลกที่มีประเทศเมืองใหญ่และเมืองน้อยมากมาย ในส่วนของประเทศเมืองใหญ่ พอจะจำแนกได้เป็นสองประเภทคือ ประเภทแรกเป็นประเทศเอกราช พระเจ้าแผ่นดินเป็นนักรบ มุ่งก่อสร้างความแ่่งดินแดนกับประเทศเมืองใหญ่ด้วยกันไม่หยุดหย่อน ผลคือ “ลูกค้าพาณิชย์ทั้งสองฝ่ายก็ได้ไปมาค้าขายถึงกัน นานาประเทศทั้งปวงก็รู้ว่าเมืองนั้นๆ เป็นข้าศึกแก่กัน”²¹ ประเภทที่สองคือ เป็นประเทศเอกราช และมีพระเจ้าแผ่นดินที่มุ่งเจริญสัมพันธไมตรีซึ่งกันและกัน

ลูกค้าพาณิชย์ก็ได้ไปมาซื้อขายถึงกันโดยสะดวก หากความวิบัติอันตรายสิ่งใดสิ่งหนึ่งไม่บ้านเมืองก็บริบูรณ์ไปด้วยสรรพสิ่งของเครื่องใช้สอยต่างๆ มีเงินและทองเป็นต้น นรชนชาติภาษานานาประเทศทั้งปวงก็เล่าลือสรรเสริญพระเกียรติยศ มีความนิยมยินดี ชักชวนกันมาสู่พระบรมโพธิสมภารสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทุกปีเดือนมิได้ขาด โดยนิยมดังนี้²²

จากข้อความข้างต้น เห็นได้ว่า นักปราชญ์ราชบัณฑิตสมัยรัชกาลที่ 3 ได้เลือกให้สยามอยู่ในประเภทที่สอง และกำหนดให้กิจกรรมการค้าเป็นตัววัดความจำเริญของบ้านเมือง การเลือกเดินเส้นทาง

²¹ กรมศิลปากร, นางนพมาศหรือตำรับท้าวศรีจุฬารักษ์ (พระนคร : ศิลปบรรณาการ, 2513) หน้า 7.

²² เรื่องเดียวกัน, หน้า 8.

นี่นับว่าเปลี่ยนแปลงไปจากคติพุทธศาสนา เพราะกษัตริย์คือจักรพรรดิราชที่มุ่งบำเพ็ญธรรมเพื่อสร้างบารมีให้ไปจุติในภพภูมิที่สูงขึ้นพร้อมทั้งอบรมธรรมะแก่ราษฎร พระราชนิยามนี้ไม่ถึงกับแตกหักจากเดิมอย่างสิ้นเชิง แต่เป็นการผนวกหลักธรรมของพุทธศาสนาให้เข้ากับความสำเร็จทางการค้า เนื่องจากพระองค์ประเมินได้ว่า โดยสถานภาพแล้ว กรุงเทพฯ มีข้อได้เปรียบทางภูมิศาสตร์ที่สะดวกต่อการเดินทางของพ่อค้านานาชาติ แต่เรือสำเภากลับไม่ค่อยจะแวะเข้ามา มีแต่เรือสยามที่ออกแล่นไปไปค้าขายแผ่บรรณาการที่เมืองจีน หากทำให้กรุงเทพฯ เป็นจุดที่มีเรือสำเภาจากสองฝั่งทะเลแวะมาอย่างสม่ำเสมอได้ ก็จะเป็นอีกช่องทางหนึ่งในการหารายได้ให้แก่แผ่นดิน จำนวนของลูกค้าวานิชจึงเป็นอีกปัจจัยหนึ่งในการสำแดงบุญบารมีของกษัตริย์

ในด้าน “เวลา” ผู้แต่ง “นางนพมาศ” มีสำนึกเรื่องเวลาแตกต่างจากคนรุ่นก่อนหน้าหลายประการ เช่น นางนพมาศตระหนักดีว่า เวลาเป็นสิ่งที่เลื่อนไหลไปข้างหน้า ไม่ได้หมุนวนเป็นวงจรของชาติภพไม่จบสิ้นอย่างคติพุทธศาสนา ดังที่นางนพมาศเล่าถึงพระราชพิธีทั้งสิบสองเดือนเรียงลำดับเป็นเส้นตรงที่ระบุได้แน่นอนว่าเหตุการณ์ใดกำลังเกิดขึ้น เหตุการณ์ใดเกิดก่อน และเหตุการณ์ใดเกิดทีหลังสันนิษฐานว่า ผู้แต่ง “นางนพมาศ” อยู่ในสภาพแวดล้อมที่ต่างไปจากคนรุ่นก่อนที่คุ้นเคยกับสำนวนที่ว่า “ช้าๆ ได้พร้าเล่มงาม” จากการมีเวลาเหลือเฟือ จึงไม่จำเป็นต้องสร้างหมุดหมายของเวลา ในขณะที่คนทำการค้าจะเห็นว่าจำเป็นต้องตระหนักในเรื่องเวลาให้มาก²³ เพราะเวลาเป็นเงินเช่นเดียวกับสายน้ำดังสำนวนที่ว่า “วารีไม่คอยท่า เวลาไม่คอยใคร” หากจะต้องแบ่งเวลาเป็นช่วงๆ เช่นเดียวกับการแบ่งพื้นที่ที่ต้องทำ ด้วยสภาพแวดล้อมของเมืองแห่งการค้า สำนึกเรื่องเวลาของผู้แต่ง “นางนพมาศ” ก็เริ่มจะมีค่าของความเป็นนักการค้าในแบบเดียวกัน

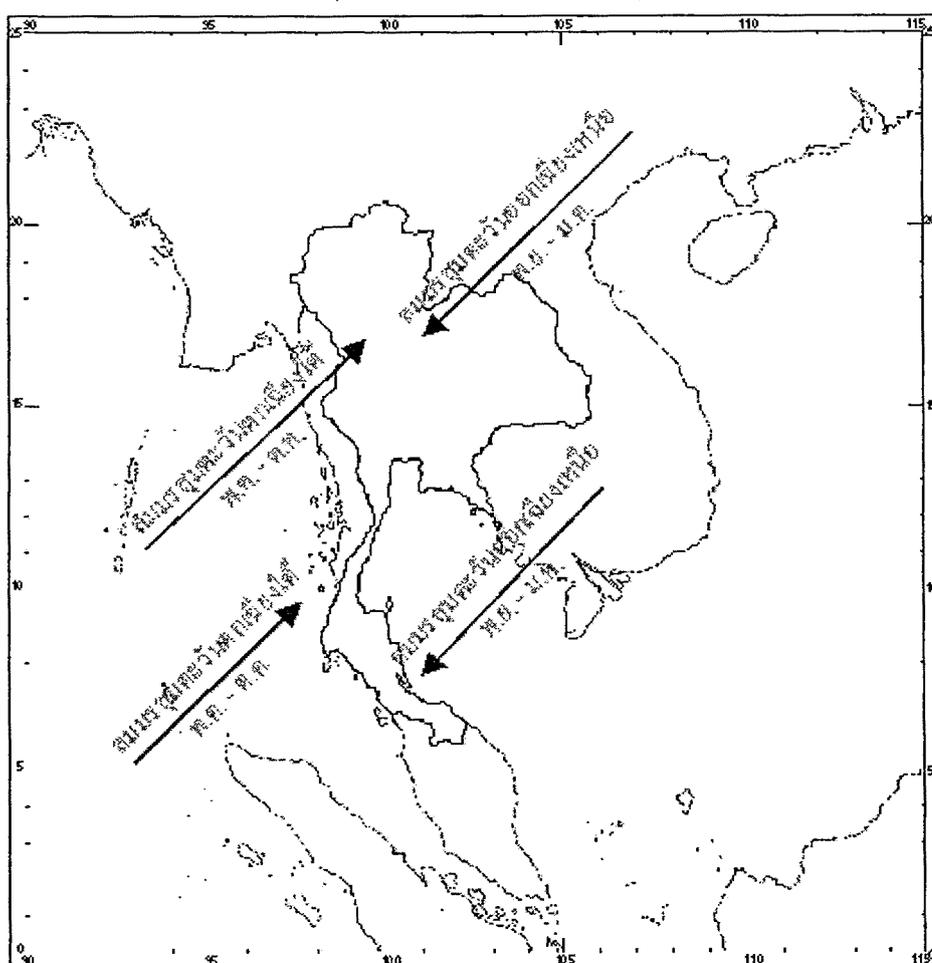
กิจกรรมการค้าของสยามมีความเกี่ยวข้องกับฤดูกาลอย่างแยกไม่ออก เนื่องจากภูมิประเทศของสยามเป็นทางผ่านของลมมรสุมสองฤดู ได้แก่ ลมมรสุมตะวันตกเฉียงใต้(ลมมรสุมฤดูร้อน) และลมมรสุมตะวันออกเฉียงเหนือ(ลมมรสุมฤดูหนาว) ซึ่งจะพัดสลับกันนำเรือสำเภาจากสองฝั่งทะเลเข้าอ่าวไทยในระยะเวลาที่ค่อนข้างแน่นอนในรอบปี มีลมมรสุมพัดต่อเนื่องกันไป 9 เดือนตั้งแต่เดือนพฤษภาคมถึงเดือนมกราคม ได้แก่ ลมมรสุมฤดูร้อน เริ่มพัดตั้งแต่เดือนพฤษภาคมถึงเดือนตุลาคม แล้วต่อด้วยลมมรสุมฤดูหนาว เริ่มพัดเดือนพฤศจิกายนถึงเดือนมกราคม ส่วนอีก 3 เดือนที่ไม่มีฤดูมรสุมได้แก่ระหว่างเดือนกุมภาพันธ์ถึงเดือนเมษายน แต่ก็ยังพอจะมีเรือสินค้าแล่นเลียบชายฝั่งอ่าวไทยได้

เมื่อนับจากจุดเริ่มต้นของลม การเดินเรือสำเภามีเส้นทางหลักด้วยกัน 2 สาย ได้แก่ จากจีนมากรุงเทพฯ และจากอินเดียมากรุงเทพฯ เส้นทางแรก เรือสำเภาออกจากท่าเมืองกวางตุ้ง เมืองมาเก๊า และเกาะไหหลำเมื่อลมมรสุมฤดูหนาวเริ่มพัดต้นเดือนพฤศจิกายน แต่เรือสำเภาจะแล่นไปตรงมากรุงเทพฯ ไม่ได้ เพราะลมไม่พัดเข้าอ่าวไทย หากจะแล่นไปตรงมาที่กรุงเทพฯ ก่อนก็ต้องเผชิญกับคลื่น

²³ John Hicks, A Theory of Economic History, p. 50.

ลมที่แรงและใช้เวลานาน เช่น เมื่อลมพัดมาถึงเมืองไซ่ง่อนให้แล่นเรือเลียบชายฝั่งตะวันออกของอ่าวไทย เข้าปากแม่น้ำเจ้าพระยา ใช้เวลาอย่างน้อย 13-14 วัน แต่คลื่นลมก็อาจพัดออกนอกอ่าวไทยได้ ให้กัน หลงทางด้วยการหมายตาไว้ที่เขาสามร้อยยอด เมืองปราณบุรี เมื่อแล่นไปมาถึงแล้ว ใช้เวลาอีกอย่างน้อย 7 วันสำหรับเดินเรือเลียบชายฝั่งตะวันตกของอ่าวไทยขึ้นมาถึงกรุงเทพฯ²⁴ สำหรับนักเดินเรือ แล้วเส้นทางที่สะดวกที่สุดคือ แวะตามเมืองท่าต่างๆ แถบหมู่เกาะอินเดี๋ยตะวันออก และคาบสมุทรมลายู ก่อน แล้วจึงแล่นเรือเลียบชายฝั่งขึ้นมปากแม่น้ำเจ้าพระยาตามลำดับ ขบวนเรือสำเภาจากเมืองจีนจะมาถึงกรุงเทพฯ พร้อมกันในต้นเดือนกุมภาพันธ์ และกลับออกจากกรุงเทพฯ ไปจีนในเดือนมิถุนายน ขากลับใช้เวลาเดินทางสั้นกว่า คือประมาณ 30-40 วัน²⁵

ภาพที่ 2.1 ทิศทางลมมรสุมตะวันตกเฉียงใต้และลมมรสุมตะวันออกเฉียงเหนือ

ภาพจากกรมอุตุนิยมวิทยา <http://www.tmd.go.th/info/info.php?FileID=52>

²⁴ “ระยะทางเรือไปเมืองญวน และบัญชีภาชีต่างๆ,” หอสมุดแห่งชาติ, สมุดไทยดำ (เอกสารคัดลอก), จ.ศ. 1196 (พ.ศ. 2377), เลขที่ 10.

²⁵ สารสิน วีระผล, จัมก้องและกำไร การค้าไทย-จีน 2195-2396 พรรณงาม เสาธรรมสารและคณะ(แปล) (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโตโยต้าแห่งประเทศไทย, 2540), หน้า 36.

ส่วนเส้นทางจากอินเดียมากรุงเทพฯ เรือสำเภาก็ออกจากเมืองมัทราสและเมืองสุรัตตั้งต้นเดือนกันยายน ระหว่างทางจะเจอพายุฝนที่อ่าวเบงกอลจำต้องแวะพักเรือที่ตรังแล้วขนสินค้าขึ้นช้างเดินบกใช้เวลา 3 วันเพื่อลงเรือที่เมืองนครศรีธรรมราชหรือขึ้นฝั่งที่พุนพิน แล้วข้ามมาลงเรือที่อ่าวบ้านดอน กองเรือสินค้าจากอินเดียจะมาถึงกรุงเทพฯ ประมาณเดือนตุลาคม และเดินทางกลับไปอินเดียก่อนฤดูมรสุมรอบใหม่จะเริ่มขึ้นในราวต้นเดือนมีนาคม²⁶

บรรยากาศการค้าใน “นางนพมาศ” สัมพันธ์กับการค้าขายของพ่อค้าจีนมากกว่าพ่อค้าอินเดียและพ่อค้ายุโรป เนื่องจากมีพระราชพิธีที่เกี่ยวข้องกับการค้าขายอยู่ 3 พระราชพิธี ซึ่งตรงกับช่วงเวลาที่ เป็นรอบการค้าของพ่อค้าคนจีน ได้แก่ ฤดูสำเภาเข้า ซึ่งมีเวลา 3 เดือนตั้งแต่เดือนกุมภาพันธ์ถึง เมษายน และฤดูสำเภาออก ซึ่งมีเวลา 8 เดือน ตั้งแต่เดือนมิถุนายนถึงมกราคม²⁷ พ่อค้าจีนได้มีส่วนใน 3 พระราชพิธี ดังนี้คือ พิธีในเดือน 5 เดือน 7 และเดือน 11 ในบรรดาสามเดือนนี้ เดือน 11 มีการบรรยายกิจกรรมไว้มากที่สุด แม้ในภาพรวมแล้วจะมีเพียงแค่ 3 พิธีซึ่งไม่ใช่เนื้อหาส่วนใหญ่ แต่ก็พอจะสื่อถึงพระราชนิมิตด้านการพาณิชย์ในระยะเริ่มต้นได้เป็นอย่างดี ผู้วิจัยขออธิบายตามลำดับความสำคัญของกิจกรรมจากน้อยไปหามากดังนี้

เดือน 5 พิธีคเชนทร์ศวसन สำหรับพิธีที่จัดในเดือนมีนาคมนี้ผู้แต่งใช้เนื้อที่บรรยายถึง 8 หน้า เริ่มจากการรับเครื่องราชบรรณาการจากเมืองขึ้น แยกต่างบ้านต่างเมือง และรับของกำนัลจากเศรษฐีมีทรัพย์ แล้วจบลงที่การพระราชทานเงินประจำปีและพัสดรราภรณ์แก่ข้าราชการทั้งฝ่ายหน้าฝ่ายในและไพร่หลวง แต่ความสำคัญจะอยู่ที่การต้อนรับแขกผู้มาเยือน จากการบรรยายเห็นได้ว่า มีการเปิดโอกาสให้เศรษฐีมีทรัพย์เข้าเฝ้าถวาย “เครื่องราชบรรณาการ เป็นต้นว่าดอกไม้ทองเงิน สรรพสิ่งของอันประณีต และเป็นแก่นสาร...แล้วก็รับพระราชปฏิญาณฉลองพระโอบอ้อมโดยขอพระราชปฏิสันถารปราศรัย”²⁸

ข้อสังเกตคือเดือน 5 อยู่ในช่วงฤดูสำเภาเข้า และเป็นช่วงที่มีเรือสำเภาจากเมืองจีนเข้ามาหนาแน่นที่สุด ดังที่จอห์น ครอว์ฟอร์ด รายงานไว้ในปี พ.ศ. 2364 ว่า มีเรือสำเภาจอดอยู่ในแม่น้ำประมาณ 70 ลำ²⁹ การที่จอห์น ครอว์ฟอร์ดออกเดินทางจากอินเดียตั้งแต่เดือนพฤศจิกายน และรอจนกว่าจะถึงเดือนมีนาคมอันเป็นช่วงที่พ่อค้าอินเดียเดินทางกลับแล้วจึงจะมาเข้าเฝ้า ก็คงเป็นเพราะ

²⁶ เส้นทางเดินเรือสำเภากรุงเทพฯ เป็นเส้นทางเดียวกันกับที่เข้ามาอยุธยา ดู Kennon Breazeale, “Thai Maritime Trade and the Ministry Responsible,” From Japan to Arabia : Ayutthaya's Maritime Relations with Asia (Bangkok : Printing House of Thammasat University, 1999), p. 3. เสริมด้วยเส้นทางเดินบกจากรายงานของจอห์น ครอว์ฟอร์ด ดู จอห์น ครอว์ฟอร์ด, เอกสารของครอว์ฟอร์ด, หน้า 99.

²⁷ ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 31 “จดหมายเหตุเรื่องมิชชันนารีอเมริกันเข้ามาในประเทศไทยสยามตอนที่ 1 ตั้งแต่ พ.ศ. 2371-พ.ศ. 2379 อังใน วราภรณ์ จิวชัยศักดิ์, นโยบายทางด้านเศรษฐกิจ..., หน้า 60.

²⁸ กรมศิลปากร, นางนพมาศหรือตำรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์, หน้า 113.

²⁹ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดาร กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2, หน้า 184.

ต้องการสืบข้อมูลการค้าของสยามในยามที่บรรยากาศศึกคักที่สุด ด้วยเหตุนี้ เศรษฐีมีทรัพย์ที่เข้ามาเข้าเฝ้าในพิธีนี้ก็คงเป็นพ่อค้าคนจีน เนื่องจากกษัตริย์ต้องอาศัยเศรษฐีมีทรัพย์ให้เป็นผู้ชำนาญการค้าของราชสำนักในการรวบรวม คัดเลือก และตีราคาสรรพสิ่งของที่ได้รับมาโดยไม่ต้องซื้อหา เพื่อนำไปเป็นทั้งเครื่องบรรณาการและของกำนัลยังประเทศจีน ดังปรากฏในท้องตรา สมัยรัชกาลที่ 2 เรื่องให้จีนจันเซงพนักงานนายเรือสำเภาของพระยาสงขลา เข้าไปตีราคาสินค้าในกรุงเทพฯ³⁰ เป็นต้น ดังนั้นเดือน 5 จึงเป็นการเตรียมพร้อมก่อนเข้าสู่ฤดูสำเภาออกในอีก 2 เดือนข้างหน้า

เดือน 7 พิธีเคณฑะ เป็นพิธีพราหมณ์ทั้งข้างเสียงทายดังนี้คือ ถ้าข้างเสียงเสนาะและตั้งได้เป็นเวลานาน “พระมหากษัตริย์ราชเจ้าจะทรงสุภาพพระเกียรติยศปรากฏไปในนานาประเทศทั้งปวง สมณชีพรามณ์คหบดีเศรษฐีและไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินสิ้นทั้งพระนคร ขอบขณทสีมาอาณาเขตอันกว้างใหญ่ไพศาล จะอยู่เย็นเป็นสุขปราศจากภัยอันตรายต่างๆ”³¹ แต่ถ้าเป็นไปในทางตรงกันข้าม “บ้านเมืองจะมีสลายในทวีปนั้น” พิธีในเดือน 7 มีความสัมพันธ์กับการแสดงพระบรมเดชาภาพไปในนานาประเทศ เพราะเป็นการเริ่มต้นฤดูสำเภาออก โดยเรือสำเภาจะบรรทุกสินค้าออกไปจำหน่ายยังดินแดนในทิศตะวันออกและทิศใต้ อย่างไรก็ตามกิจกรรมด้านการค้าที่สำคัญในเดือนนี้คือ การแต่งเรือสำเภาหลวงไปถวายเครื่องราชบรรณาการแก่จักรพรรดิจีนโดยเทียบท่าที่เมืองกวางตุ้ง ซึ่งโอกาสนี้ ทางสยามได้นำสินค้าไปขายด้วย

กองเรือพาณิชย์ของสยามจะออกเดินทางนับตั้งแต่เดือน 7 เป็นต้นไป ในสมัยรัชกาลที่ 2 กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ดูแลการแต่งสำเภาหลวง เช่น จอห์น ครอว์ฟอร์ด รายงานว่า เมื่อปีก่อน(พ.ศ. 2363) มีจำนวนเรือ 18-21 ลำ³² เป็นเรือราชทูตเพียง 1 ลำนอกนั้นเป็นเรือสินค้า การแต่งสำเภาหลวงไปเมืองจีนมักจะได้กำไรงดงาม บางครั้งอาจได้ถึง 300 เท่าของราคาสินค้าจริง ในขณะที่การแต่งสำเภาหลวงไปอินเดีย ครั้งหนึ่งพระองค์เคยทำให้หลวงขาดทุนถึง 250 ชั่ง³³ การไปเมืองจีนจึงให้โอกาสทำกำไรได้มากกว่า การแต่งสำเภาหลวงโดยอ้างการไปเจริญสัมพันธไมตรีกับจีนจึงเป็นกิจกรรมที่กระทำกันทุกปี แม้จะเป็นกองเรือขนาดใหญ่และมีผู้ชำนาญในการเดินเรือนำทางไป แต่ก็ยังมีความเสี่ยงอยู่บ้าง เช่น เรืออาจเจอพายุอุบ้ปางกลางทะเล หรือโดนโจรสลัดปล้นซึ่งหมายถึงสูญเสียรายได้สำคัญไป กษัตริย์จึงต้องอธิษฐาน “ขอให้ทูตานุทูตได้กลับเข้าไป ณ กรุงเทพมหานครหรืออยุธยาโดยสะดวก”³⁴ ข้างเสียงทายเป็น

³⁰ “ออกญาภลาโหมถึงพระยาศรีธรรมมาโคกราช เรื่องให้ส่งตัวจีนจันเซง เข้าไปตีราคาสินค้าในกรุงเทพฯ,” หอสมุดแห่งชาติ, หนังสือสมุดไทยดำ, (เอกสารคัดลอก), จ.ศ. 1175(พ.ศ. 2365), เลขที่ 12.

³¹ กรมศิลปากร, นางนพมาศหรือตำรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์, หน้า 127.

³² จอห์น ครอว์ฟอร์ด, เอกสารของครอว์ฟอร์ด, หน้า 108.

³³ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมหาวชิราลงกรณ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2, หน้า 186.

³⁴ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 เล่ม 1 (พระนคร : องค์การค้าคุรุสภา, 2504), หน้า 25.

พิธีกรรมของศาสนาพราหมณ์โดยตรง พระเจ้าแผ่นดินซึ่งเป็นพุทธศาสนิกชนไม่ต้องเสด็จมาร่วมพิธี แต่ด้วยเหตุที่การส่งสินค้าออกเป็นรายได้สำคัญของประเทศ นางนพมาศซึ่งเป็นลูกสาวพราหมณ์จึงได้รับมอบหมายให้ไปสังเกตการณ์ เมื่อผลทำนายออกมาว่า “ในปีนี้นบ้านเมืองจะอยู่เย็นเป็นสุข” นั่นก็คาดหมายได้ว่า “พระมหากษัตริราชเจ้าจะทรงสุภาพพระเกียรติยศปรากฏไปในนานาประเทศทั้งปวง”

ผู้แต่งปิดท้ายพระราชพิธีไว้ที่ เดือน 11 พิธีอาชยุศ หรือพิธีแข่งเรือเสี่ยงทาย พิธีนี้จัดขึ้นปลายเดือนกันยายน เนื้อความที่ปรากฏในคำทำนายสื่อถึง ผลประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับจากกิจกรรมการค้าในอนาคต เพราะผู้แต่ง “นางนพมาศ” อยากให้มีลูกค้าพณิชชานานาประเทศมากขึ้นให้มาก นับได้ว่า เป็นครั้งแรกที่มีการกล่าวถึงบรรยากาศของเศรษฐกิจการตลาด³⁵ เหตุที่ต้องยกมาเป็นคำทำนายอาจเป็นเพราะเดือน 11 ไม่มีเรือสินค้าเข้า ทำให้บรรยากาศการค้าเงียบเหงา และสิ่งที่ผู้แต่ง “นางนพมาศ” รอคอยคือ ความคึกคักของเรือสินค้าที่จะมาถึงในรอบการค้าถัดไป ดังความในการแข่งเรือเสี่ยงทายดังนี้

ถ้าเรือทรงพระนารายณ์คือเรือพระยามีชัยชำนะ ก็ทำนายว่าสมเด็จพระมหา
กษัตริยาราชเจ้าจะแผ่ผ่านพระเดชเดชาานุภาพไปทั่วทิศานุทิศ ลูกค้าพณิช
ชานานาประเทศจะแตกตื่นกันมาเซยชมบรมโพธิสมภารพระเจ้าแผ่นดิน บ้านเมือง
จะบริบูรณ์ด้วยสรรพสิ่งของต่างประเทศ ราคาซื้อขายจะย่อมเยาเบาค่าทุกสิ่ง
สินค้า ธัญญาหารมังจมังสาหารผลาหาร พานจะล้อมทราวมืดเคืองไม่สู้อุดม
เศษทำนายว่า สตรีจะมีบุตรเป็นชายโดยมาก ตรงกันข้ามหากเรือทรงพระลักษมี
คือเรือพระอัครชายามีชัยชำนะ ในตำรับทำนายว่าบ้านเมืองจะบริบูรณ์ด้วยธัญญาหาร
มังจมังสาหารผลาหาร น้ำอ้อยน้ำตาลสารพัดของบริโภค อันลูกค้าพณิชซึ่งจะมา
ค้าขายจะเบาบาง สิ่งของต่างประเทศมิได้อุดมมัธยม เศษทำนายว่า สตรีจะมีบุตร
เป็นธิดาโดยมาก.....เรือพระที่นั่งเอกชัยเฉลิมภรณ์ก็เหลือมล้ำแลนเลยพระที่นั่ง
ชัยสินธุพิमान บรรดาคนหบดีเศรษฐีพวกพ่อค้าก็ยินดีต่างตบมือโห่ร้องรำฟ้อนไปทั้ง
ท้องน้ำ พลพายลำข่มมีน้ำใจพายหนีมาถึงเจ็บบขาด พระที่นั่งเอกชัยเฉลิมภรณ์
มีชัยชำนะ...สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทรงพระโสมนัสเบิกบานสำราญราชหฤทัย³⁶

มีข้อสังเกตสามประการ ประการแรก ปรัชญาการค้าของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นความคิดใหม่ที่อาจยังไม่เข้าที่เข้าทางนัก แต่ก็สามารถนำไปต่อยอดได้ และถึงจะแตกต่างกับ

³⁵ ปราณี วงษ์เทศ, ประเพณี 12 เดือน ในประวัติศาสตร์สังคมวัฒนธรรมเพื่อความอยู่รอดของคน สุจิตต์ วงษ์เทศ (บรรณาธิการ) (กรุงเทพฯ : มติชน, 2548), หน้า 155.

³⁶ กรมศิลปากร, นางนพมาศหรือตำรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์, หน้า 146-8.

ความคิดเดิมชนิดสุดขั้ว แต่กลับเกี่ยวร้อยและดำเนินไปในทิศทางเดียวกันได้ เนื่องจาก ผู้แต่ง “นางนพมาศ” เป็นผู้ทรงภูมิในความรู้เรื่องโบราณราชประเพณี แต่ในเวลาเดียวกันก็สามารถสร้างคำอธิบายปรากฏการณ์ทางเศรษฐกิจซึ่งเป็นสิ่งใหม่ได้อย่างมีเหตุมีผล เมื่อเปรียบเทียบกันแล้ว ฐานความคิดเดิมมีปรากฏอยู่ในสมัยต้นอยุธยา ดังคำทำนายในกฎมณเฑียรบาลที่ว่า ถ้าเรือของพระมเหสีมีชัยชนะทำนายว่า “เข้าเหลือเกลืออ้อม สุขเกษมเปรมประชา” แต่ถ้าเรือของพระเจ้าแผ่นดินชนะ “จะมียุช” หมายความว่า เกิดยากแค้นแสนสาหัสเป็นกลียุค³⁷ เหตุที่กฎมณเฑียรบาลเป็นเช่นนั้น เพราะผลผลิตในไร่นา คือ ความคาดหวังทั้งของกษัตริย์และราษฎรที่นับจากเดือน 11 นี้เป็นต้นไป อาจมีสถานการณ์ที่ไม่แน่นอนของดินฟ้าอากาศเกิดขึ้น ได้แก่ ฝนตกมาก น้ำท่วมนา หากน้ำไม่ลด อาจส่งผลให้ขาดแคลนอาหาร พระเจ้าแผ่นดินย่อมต้องการให้เรือของพระมเหสีมีชัยชนะ เพราะเรื่องความอุดมสมบูรณ์ คดีดั้งเดิมถือว่าเป็นหน้าที่ของเพศหญิง ดังชื่อของ แม่โพสพ แม่พระคงคา เป็นต้น ปรากฏการณ์เหล่านี้เป็นการฝากความหวังไว้กับการดลบันดาลของธรรมชาติ ในขณะที่ผู้แต่ง “นางนพมาศ” ไม่ได้จริงจังกับผลของการแข่งเรือเหมือนสมัยก่อน³⁸ แต่กลับให้ความสำคัญกับการค้าระหว่างประเทศ โดยทำให้การค้าดังกล่าวเป็นปัจจัยที่มีผลกระทบต่อราคาสินค้า เช่น พ่อค้ามากันมาก ของต่างประเทศมีมาก ราคาถูก ในทางตรงกันข้าม ถ้าพ่อค้ามากันน้อย ของต่างประเทศก็มีน้อย

ถึงจะไม่แปลกที่คนต่างยุคสมัยกันจะมีความคิดต่างกัน แต่ที่น่าสนใจก็คือ ผู้แต่ง “นางนพมาศ” ไม่ได้ประกาศอิสรภาพจากความคิดเดิมแบบแตกหัก อูบายวิธีเช่นนี้มาจากการเข้าใจความต่อเนื่องของกาลเวลา และการเรียนรู้ที่ไม่มีวันจบสิ้น เช่นเดียวกับ John Dewey นักปรัชญาสำนักปฏิบัตินิยมที่ให้ความสำคัญกับการเรียนรู้และทักษะที่นำไปปฏิบัติได้ (practical know-how) โดยไม่ต้องไปสนใจว่าความรู้นั้นเป็นอะไร³⁹ ปรัชญานี้จึงสอดคล้องกับกระแสรับสั่งที่คุ้นเคยกันดีว่า “การงานสิ่งใดของเขาที่คิดไว้ ควรจะเรียนเอาไว้ก็เอาอย่างเขา แต่อย่าให้นับถือเลื่อมใสไปทีเดียว”

ข้อสังเกตประการที่สอง คือ รัชกาลที่ 3 ทรงสร้างข้อโต้แย้งจากเงื่อนไขของเวลาได้เป็นผลสำเร็จ นับว่าเป็นการเปลี่ยนจากการเป็นฝ่ายร้องขอต่อธรรมชาติมาเป็นฝ่ายควบคุมธรรมชาติเสียเอง ดังปรากฏว่า ทรงเข้าใจความสัมพันธ์ระหว่างราคาสินค้ากับจังหวะเวลา และใช้ความรู้นี้ให้เป็นประโยชน์ เนื่องจากพ่อค้าเรือสำเภาส่วนใหญ่เป็นพ่อค้าอินเดียและพ่อค้าจีน ฤดูมรสุมทำให้พ่อค้าอินเดียมีช่วงเวลาพำนักอยู่ในกรุงเทพฯ สั้นกว่าพ่อค้าจีน ซึ่งทำให้พ่อค้าอินเดียเสียเปรียบในการกำหนดราคาสินค้าของตน เพราะพ่อค้าอินเดียจะมีเวลาให้สินเชื่อกู้ค่าเพียง 4 เดือนคือ ตั้งแต่เดือนพฤศจิกายนถึงเดือนกุมภาพันธ์

³⁷ ดู ปราวณี วงษ์เทศ, ประเพณี 12 เดือน ในประวัติศาสตร์..., หน้า 151-2.

³⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 153.

³⁹ “Experience is not a matter of knowledge, but rather of practical know-how”. Quoted by William Blattner, Heidegger's Being and Time (London : Continuum, 2006), p. 47.

เท่านั้น พวกเขาจึงต้องรีบซื้อขายสินค้า และไม่อาจเป็นผู้กำหนดราคาสินค้าเองได้ ในทางตรงกันข้าม สินค้าจากฝั่งจีน พ่อค้าจีนกลับมีโอกาสกำหนดราคาสินค้าได้มากกว่า เพราะพวกเขาใช้เวลาพำนักอยู่ในกรุงเทพฯ นานถึง 7 เดือนคือ ตั้งแต่เดือนธันวาคมถึงมิถุนายน มีเวลาเหลือเฟือที่จะตามเก็บเงินให้ครบ และเลือกซื้อสินค้ากลับไปขายต่อ พ่อค้าจีนจึงไม่ต้องรีบร้อนขายสินค้าและตั้งราคาให้สูงขึ้นได้นอกจากนั้นกรุงเทพฯ ยังเป็นแหล่งนัดพบเพื่อเจรจาการค้าในรอบปีถัดไประหว่างพ่อค้าอินเดียกับพ่อค้าจีนซึ่งจะอยู่ในช่วงเดือนมกราคมถึงเดือนกุมภาพันธ์ ระยะเวลาเพียง 2 เดือนนี้พ่อค้าจีนเป็นฝ่ายได้เปรียบ⁴⁰

ข้อสังเกตประการสุดท้าย ผู้แต่ง “นางนพมาศ” ได้กำหนดให้เมืองท่ากรุงเทพฯ เป็นแหล่งรวมของสินค้าราคาถูก เมื่อพ่อค้าวาณิชเข้ามาแวะเมืองท่านี้มากขึ้น การแข่งขันกันก็จะทำให้พ่อค้าต้องรีบขายสินค้าของตนในราคาถูกตามไปด้วย ดังที่ “นางนพมาศ” ระบุไว้ว่า “ลูกค้าพาณิชนานาประเทศจะแตกตื่นกันมาเซยชมบรมโพธิสมภารพระเจ้าแผ่นดิน บ้านเมืองจะบริบูรณ์ด้วยสรรพสิ่งของต่างประเทศ ราคาซื้อขายจะย่อมเยาเบาค่าทุกสิ่ง” พระราชประสงค์เช่นนี้แสดงว่า ทรงโปรดฯ ให้ตลาดเป็นของผู้ซื้อไม่ว่าผู้ซื้อจากต่างประเทศหรือในประเทศก็ตาม

กลไกเชื่อมโยงตลาดภายในและภายนอกเข้าด้วยกันได้รับการประดิษฐ์ขึ้นโดยรัฐบาล เพื่อให้กรุงเทพฯ เป็นแหล่งรวมของลูกค้าวาณิชชนชาติต่างๆ ให้เดินทางเข้ามาค้าขายให้มากที่สุด นอกเหนือจากเป็นช่องทางให้สินค้าเข้ามามีราคาถูกแล้ว รัฐบาลยังลดหย่อนภาษีเพื่อให้ลูกค้าซื้อผลผลิตภายในประเทศได้ในราคาถูกอีกด้วย จากมาตรการภาษี เห็นได้ว่า เรือสำเภาได้รับสิทธิพิเศษเพราะจ่ายภาษีค่าทอดสมอตามพื้นที่ความกว้างของปากเรือเพียง 40 บาทต่อวา(6 ฟุตครึ่ง) ตกประมาณลำละ 127 บาท ค่าอากรขาเข้าตามราคาสินค้าร้อยละ 8 และค่าอากรขาออกตามชนิดของสินค้าที่รัฐกำหนด เช่น น้ำตาลทรายหาบละ 2 สลึง เป็นต้น สิทธิพิเศษนี้ยังไม่ครอบคลุมพ่อค้าชาวยุโรป เนื่องจากมีเรือสินค้าแวะเวียนเข้ามาน้อยมาก ดังปรากฏว่า ในปี พ.ศ. 2362 ในขณะที่รัชกาลที่ 3 สมัยที่เป็นกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ กำกับงานกรมพระคลังและกรมท่าอยู่นั้น พระยาพระคลังได้ทำหนังสือไปยังผู้ว่าการเกาะปีนัง เชิญชวนให้ส่งพ่อค้าเข้ามาค้าขาย อีกสองปีต่อมา John Morgan พ่อค้าอังกฤษจากสิงคโปร์ จึงได้รับมอบหมายให้เดินทางเข้ามาเพื่อหยั่งท่าทีในการทำสัญญาการค้าระหว่างกัน นอกจากนี้มีจำนวนน้อยแล้ว พ่อค้าชาวยุโรปยังใช้เรือกำปั่นที่มีขนาดใหญ่ และบรรทุกของได้คราวละมากๆ ค่าภาษีปากเรือและอากรจึงถูกคิดเพิ่มเป็นสองเท่าของเรือสำเภา เช่น พ่อค้ายุโรปจากสิงคโปร์ลำหนึ่ง จ่ายค่าจอดเรือ 118 บาทต่อวา จ่ายภาษีขาเข้าร้อยละ 8 เหมือนเรือสำเภา แต่จ่ายค่าอากรสินค้าออกแต่ละชนิด

⁴⁰ Kennon Breazeale, "Thai Maritime Trade...", p. 3-4.

ซึ่งมีราคาอยู่ระหว่างร้อยละ 20-50⁴¹ อย่างไรก็ตามมาตรการภาษีสำหรับพ่อค้าชาวยุโรปอาจแก้ไขได้ ถ้ารัฐบาลสยามมั่นใจว่า จะมีเรือกำปั่นเดินทางเข้ามาค้าขายมากขึ้น เจื้อนไชนี้จอห์น ครอว์ฟอร์ด ไม่อาจให้คำรับรองได้ แต่ถึงแม้ค่าใช้จ่ายดังกล่าวจะทำให้พ่อค้าชาวยุโรปเสียเปรียบพ่อค้าจีน แต่เขาก็ยังประเมินว่า อัตราภาษีและอากรยังคงอยู่ในเกณฑ์ที่พอรับได้⁴² เพราะการค้าขายระหว่างกรุงเทพฯ กับดินแดนในความปกครองของอังกฤษในคาบสมุทรมลายูได้แก่ ปีนัง สิงคโปร์ และมะละกา มีแนวโน้มที่จะขยายตัว

ตารางที่ 2.1 การค้าระหว่างไทยกับเกาะปีนัง มะละกา และสิงคโปร์ ในปี พ.ศ. 2363

สินค้าออก	มูลค่าเป็นรูปี
น้ำตาลทราย	370,252
ข้าวสารและข้าวเปลือก	166,185
ยาสูบ	139,493
ครั่ง	77,208
ไม้ฝาง	72,633
เกลือ	68,647
ดีบุก	57,573
สินค้าอื่นๆ	176,804
รวม	1,128,785
สินค้าเข้า	
สิ่งทอประเภทต่างๆ	525,603
ฝิ่น	141,151
สินค้าอื่นๆ	132,585
รวม	699,339
ไทยได้เปรียบดุลการค้า	429,446

ที่มา : Report of the trade of the 3 settlements, Prince of Wales Island, Singapore and Malacca. The Burney Papers. Vol III, Part 1, p. 187-189. อังโน อัมมาร์ สยามวาลา, "การค้าระหว่างประเทศกับระบบเศรษฐกิจภายในประเทศ(พ.ศ. 2363-2398)," ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทยจนถึง พ.ศ. 2484 (กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2527), หน้า 155.

⁴¹ Won Lin Ken, The Trade of Singapore 1819-1869 (Selangor : Academe Art & Printing Services Sdn, Bhd., 2003), p. 135-7.

⁴² จอห์น ครอว์ฟอร์ด. เอกสารของครอว์ฟอร์ด, หน้า 121.

เมื่อค้าขายไม่เป็นอุปสรรค กรุงเทพฯ ก็เป็นสถานที่ที่ให้โอกาสแก่พ่อค้าในการซื้อหาข้าวของไปขายต่อท่ากำไร ด้วยเหตุนี้ก่อนทำสนธิสัญญาเบอร์นีย์จึงมีเรือสำเภาแล่นเรือเข้ามาเทียบท่ากรุงเทพฯ ปีละ 140 ลำ บรรทุกสินค้าออกไปปีละ 63,000 ตัน เรือเหล่านี้เกินกว่าครึ่งเป็นของพ่อค้าจีนที่มีถิ่นพำนักในกรุงเทพฯ⁴³ สมดังที่พระองค์ตั้ง “พระทัยปรารถนาจะให้เจ้าภาษีเจ้าสัวลูกค้าวานิชที่เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารมีทรัพย์สินบริบูรณ์มั่งคั่งเป็นเศรษฐีขึ้น จะได้งามพระนครไปภายหน้า”⁴⁴

นวัตกรรม

รัชกาลที่ 3 ทรงวางเป้าหมายให้กรุงเทพฯ เป็นเมืองศูนย์กลางการแลกเปลี่ยนสินค้ามาตั้งแต่ครั้งที่ยังทรงเป็นกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ แต่เป้าหมายนั้นจะเป็นไปได้เพียงใด ขึ้นอยู่กับแรงจูงใจของพ่อค้าเป็นสำคัญ ในขณะที่พระองค์ไม่อาจหวังการค้าดีบุกของฝั่งทะเลตะวันตกได้ เพราะภูเก็ตยังไม่ฟื้นตัวจากภาวะสงครามกับพม่า พ่อค้าจีนจากฝั่งทะเลตะวันออกจึงเป็นคู่ค้าสำคัญ แต่เนื่องจากพ่อค้าจีนสามารถซื้อหาสินค้าของป่า ได้แก่ ไม้จันทร์ พริกไทย อบเชย และยี่หระ ได้จากเมืองท่าไชน่ฮงของเวียดนามเช่นกัน สินค้าของป่าเหล่านี้เป็นผลผลิตพื้นเมืองของกัมพูชา ส่วนสินค้าออกอื่นๆ เวียดนามมีไม่ต่างจากสยาม อาทิ น้ำตาล ฝ้าย ไม้สัก ไม้มะเกลือ และข้าว เป็นต้น พ่อค้าจีนหาซื้อได้ทั้งที่เมืองไชน่ฮง ฮาเตียน และเว้ซึ่งเป็นเมืองหลวงของเวียดนาม ตลอดปีมีเรือสำเภาแล่นไปมาระหว่างเมืองท่าต่างๆ ของจีนกับเวียดนาม 160 ลำ บรรทุกสินค้าน้ำหนัก 20,000 ตัน เฉพาะที่ไชน่ฮงมีเรือสำเภาปีละ 30 ลำ ราว 600-700 ตัน ในภาพรวม เวียดนามมีขนาดของเศรษฐกิจน้อยกว่าสยามครั้งต่อครั้ง แต่รัชกาลที่ 3 ทรงเห็นว่าเวียดนามเป็นคู่แข่งก็เนื่องมาจากอิทธิพลของเวียดนามในกัมพูชาซึ่งเป็นแหล่งผลิตสินค้าออกของสยามและการเติบโตของเมืองท่าไชน่ฮง เวียดนามจึงสร้างความขุ่นเคืองพระทัยให้พระองค์ไม่ใช่น้อย⁴⁵ ก่อนทำสนธิสัญญาเบอร์นีย์รัชกาลที่ 3 ไม่มีนโยบายใช้การทหารนำการค้า จนกระทั่งถึงปี พ.ศ. 2376 สงครามกับเวียดนามจึงเกิดขึ้นโดยมีจุดหมายเพื่อทำลายเมืองไชน่ฮง และทำให้กัมพูชาเป็นเมืองป่าไม่มีผู้คน⁴⁶

ด้วยเหตุที่รัชกาลที่ 3 ประสงค์จะเพิ่มพูนรายได้ของแผ่นดิน การค้าดีบุกที่ฝั่งทะเลตะวันตกยังไม่ฟื้นตัว ส่วนการค้าของป่าที่ฝั่งทะเลตะวันออกก็มีเวียดนามเป็นคู่แข่ง วิธีการของพระองค์คือ การสร้าง

⁴³ Won Lin Ken, *The Trade of Singapore...*, p. 135.

⁴⁴ ประกาศห้ามซื้อขายฝิ่น ตูภาคผนวกใน เซอร์ จอห์น เบาว์ริง, *ราชอาณาจักรและราษฎรสยาม เล่ม 2* (กรุงเทพฯ : มุลนิธิโดยต่างประเทศไทย, 2550), หน้า 305.

⁴⁵ John Crawfurd, *Journal of an Embassy...*, p. 456-513. และ Puangthong Rungswasdisab, "War and Trade: Siamese Interventions in Cambodia 1767-1851," (Ph.D. Thesis, University of Wollongong, 1995), p. i-ii.

⁴⁶ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 เล่ม 1* (พระนคร : องค์การค้าคุรุสภา, 2504), หน้า 135, 160.

สินค้าตัวใหม่เพื่อชดเชยรายได้ที่เสียไป สินค้าเหล่านี้ได้แก่ เรือสำเภา น้ำตาลทราย และพริกไทย เป็นต้น ถึงแม้สินค้าเหล่านี้จะไม่ใช้สินค้าใหม่เสียทีเดียว แต่ก็ได้รับการพัฒนาให้มีราคาถูก โดยผ่านกระบวนการแปรรูปและผลิตให้ได้ปริมาณมาก นวัตกรรมเหล่านี้จะเกิดขึ้นไม่ได้ ถ้าไม่มีความรู้ทางการบัญชีและเทคโนโลยีเป็นรากฐานสำคัญ ด้วยฐานความรู้ใหม่นี้เอง จึงเกิดนวัตกรรมทางสังคมตามมาคือ การจ้างแรงงาน และการเปิดเสรีทางการค้า

1. เรือสำเภา

เรือสำเภาอยู่ในบัญชีรายการสินค้าส่งออกปี พ.ศ. 2369 เรือสำเภาที่ต่อจากสยามเป็นสินค้าที่ซื้อขายคล่อง ถึงขนาดที่พ่อค้านิยมขายทั้งสินค้าและเรือสำเภา เมื่อถึงฤดูกาลค้าขาย พ่อค้าก็จะเข้ามาหาซื้อเรือสำเภาลำใหม่และบรรทุกสินค้าออกจากเมืองท่ากรุงเทพฯ ต่อไป จอห์น คอว์พอร์ต รายงานว่า สยามเป็นแหล่งต่อเรือสำเภาราคาถูกที่สุดในย่านนี้ เช่น เรือสำเภาความจุ 8,000 ทาบ หรือ 476 ตัน ถ้าต่อที่สยามจะมีราคาเพียง 7,400 เหรียญสเปน(1 เหรียญสเปนเท่ากับ 2 บาท) ในขณะที่ถ้าต่อที่ญวนจะเสีย 16.66 เหรียญ ที่กวางตุ้ง 20.83 เหรียญ และที่ฟูเกี้ยน 30.58 เหรียญ เรือสำเภาส่วนใหญ่มีขนาด 300-500 ตัน ใช้ลูกเรือประมาณ 16 คนต่อทุก 1 ตัน ด้วยราคาที่ถูก คุณภาพดี และแคล่วคล่อง เขาจึงพบเรือสำเภาที่ต่อในสยามแล่นอยู่ในน่านน้ำบริเวณหมู่เกาะอินเดียและจีน เฉพาะเรือสำเภาในบริเวณทะเลจีนก็มีอยู่ไม่น้อยกว่า 81 ลำ⁴⁷

วัตถุดิบในการต่อเรือเป็นไม้พื้นเมืองคุณภาพดีที่ขึ้นตามธรรมชาติ ได้แก่ ไม้พะว้า ไม้มะเกลือ ไม้ทามกราย ไม้เคี่ยม ไม้ตะเคียนทอง และไม้สัก ไม้เหล่านี้เป็นไม้เนื้อแข็งใช้ต่อเป็นตัวเรือ ได้แก่ ไม้มะเกลือใช้สร้างกงเรือ และกระดุกงู ไม้สักใช้ทำดาตฟ้าเรือ ส่วนไม้ที่ยึดโยงส่วนประกอบเรือเข้าด้วยกัน ใช้ไม้พะว้าและไม้ทามกรายเป็นลูกสลัก

พื้นที่ที่ตั้งอยู่ต่อเรือจะเป็นเมืองชายทะเลในเขตปกครองของกรมท่า นอกจากจะมีต่อเรือในกรุงเทพฯ ตามบริเวณริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา จากปากคลองผดุงกรุงเกษม จนถึงบางคอแหลมแล้ว อยู่ต่อเรือตามเมืองท่าอื่นๆ ของไทย ก็มีอยู่เป็นจำนวนมาก เช่น จันทบุรี นครศรีธรรมราช สงขลา ปัตตานี อยู่ต่อเรือนี้มีทั้งที่เป็นของหลวง และของเอกชน ในส่วนของเอกชน การต่อเรือสำเภาต้องขออนุญาตและเสียค่าธรรมเนียมให้แก่หลวง “ห้ามอย่าให้ผู้ใดต่อสำเภาแต่อำเภोजเป็นอันขาดทีเดียว” กฎธรรมเนียมนี้มีมาตั้งแต่สมัยพระเจ้าบรมโกศรั ในราชอาณาจักรอยุธยาเป็นอันน้อย เพราะการออกกฎสำหรับการต่อเรือและดัดแปลงเรือสำเภา ปี พ.ศ. 2329 มีการอ้างกฎธรรมเนียมการต่อเรือดังกล่าวไว้ด้วย⁴⁸

ดังนั้นการทำเรือสำเภาให้เป็นสินค้าออกจึงเป็นนวัตกรรมที่เป็นผลงานจากความคิดสร้างสรรค์ของรัชกาลที่ 3 โดยแท้จริง

⁴⁷ John Crawford, *Journal of an Embassy...*, p. 415 และสารสิน วีระผล, *จัมก้องและกำไร...*, หน้า 179.

⁴⁸ อติศร หมวกพิมาย, “กรมท่ากับเศรษฐกิจไทย...”, หน้า 268.

2. พริกไทย

พริกไทยของสยามมีคุณภาพดีเช่นเดียวกับพริกไทยของเวียดนาม เพราะมีแหล่งผลิตทับซ้อนกันในกลุ่มพหุชา แต่เวียดนามผลิตได้น้อยกว่า เช่น ปี พ.ศ. 2365 ผลิตได้ปีละ 800 หาบ⁴⁹ ในขณะที่สยามผลิตขายเมืองจีนได้ถึงปีละ 60,000 หาบ เนื่องจากรัชกาลที่ 3 เมื่อครั้งที่ยังเป็นกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ทรงเอาพระทัยใส่ในการปลูกพริกไทยเป็นแปลงเกษตรขนาดใหญ่เพื่อขายตลาดต่างประเทศ โดยให้เมืองจันทบูรณเป็นพื้นที่สัมปทานพริกไทย และแต่งตั้งขุนนางกรมท่าซ้ายคือ พระยาโชฎีกราชเศรษฐี (ฉิม) ให้เป็นเจ้าเมือง พริกไทยของสยามจึงมีปริมาณมากกว่าเวียดนามหลายเท่า

จอห์น ครอว์ฟอร์ด รายงานไว้ว่า มีเหตุการณ์ที่จันทบูรณซึ่งทำให้เขาชื่นชมในการแก้ปัญหาและการมองการณ์ไกลของกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ เหตุการณ์นี้เกิดขึ้นเมื่อปี พ.ศ.2364 รัฐบาลได้ผูกขาดพริกไทยซึ่งในปีนั้นมีผลผลิตเหลือเพื่อ รัฐบาลต้องรับไว้ทั้งหมด และให้ราคาแก่พ่อค้าจีนซึ่งเป็นผู้รับสัมปทานเพียง 10 บาท ทั้งๆ ที่ราคาตลาดที่ขายพ่อค้าส่งออกคือ 20 บาท แต่พ่อค้าได้ต่อรองให้เพิ่มราคาซื้อ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ซึ่งดูแลสัมปทานพริกไทยนี้ ได้ยอมเพิ่มราคาพริกไทยให้พ่อค้าอีก 2 บาท ซึ่งแสดงว่าพระองค์เข้าใจหลักการขยายการลงทุนของพ่อค้า “การปฏิบัติตามกฎเกณฑ์ดังกล่าว นับว่ามีผลดีแก่รัฐบาลเองด้วย.....ช่วยให้สามารถมีการประกอบการขนาดใหญ่ได้”⁵⁰ ดังนั้นพริกไทยจึงไม่ใช่ผลผลิตจากป่าอย่างแต่ก่อน แต่ได้กลายเป็นผลผลิตในระบบสัมปทาน กล่าวคือ เป็นการผลิตสินค้าเกษตรขนาดใหญ่ การปลูกพริกไทยเพื่อขายจึงเป็นงานที่กรมท่าต้องดูแลทั้งแหล่งผลิต คุณภาพ การประเมินต้นทุน และกำหนดราคา

นอกจากจันทบูรณแล้ว พริกไทยสามารถปลูกได้จากเมืองชายทะเลอื่นๆ เช่น ปัตตานีและกลันตัน โดยมียอดขาย 16,000 หาบ และตรังกานู 8,000 หาบ พริกไทยที่ผลิตได้ส่วนใหญ่เกิดจากความสามารถของชาวจีนอพยพ โดยเฉพาะอย่างยิ่งชาวจีนแต้จิ๋ว โดยริเริ่มปลูกกันมาตั้งแต่สมัยอยุธยา และเฟื่องฟูอีกครั้งหนึ่งในสมัยรัตนโกสินทร์ และส่วนใหญ่ก็ยังอยู่ในมือกลุ่มชาวจีนเหมือนเดิม การค้าพริกไทยขยายตัวอย่างต่อเนื่อง ดังในบันทึกของเบอร์นีย์ ปี พ.ศ. 2369 กล่าวว่า ไทยผลิตพริกไทยดำได้ 70,000 หาบ พริกไทยขาว 250 หาบ

อย่างไรก็ตามเมื่อเปรียบเทียบกับการค้าน้ำตาลทรายในช่วงเวลาเดียวกันแล้ว การค้าพริกไทยยังมีขีดจำกัดในการขยายตัว ปัญหาดังกล่าวอาจจะเป็นผลมาจากพ่อค้าสามารถหาซื้อพริกไทยราคาถูกกว่าได้จากเวียดนามและคาบสมุทรมลายู แรงจูงใจด้านราคาจึงมีน้อยกว่าการผลิตน้ำตาลทราย ถึงแม้ราคาพริกไทยจะเพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่องก็ตาม โดยใน ปี พ.ศ. 2356 ราคาซื้อขายพริกไทยขาวในกรุงเทพฯ หาบละ 20 บาท พอถึงปี พ.ศ. 2369 พริกไทยขาวมีราคาเพิ่มขึ้นเป็นหาบละ 24-26 บาท ส่วนพริกไทย

⁴⁹John Crawford, Journal of an Embassy..., p. 474.

⁵⁰จอห์น ครอว์ฟอร์ด, เอกสารของครอว์ฟอร์ด, หน้า 123.

ดามีราคาหาบละ 11-12 บาท บางครั้งกรมหมื่นเฉษฐาภดินทร์ยังต้องบังคับให้พ่อค้าที่ซื้อดีบุกทางภาคใต้ต้องรับซื้อพริกไทยไปพร้อมกันด้วย อีกสาเหตุหนึ่งอาจเป็นผลมาจากข้อจำกัดของการเพาะปลูกพริกไทย ถึงแม้จะขยายพื้นที่ปลูกพริกไทยไปในหลายเมืองท่าชายฝั่งทะเล แต่การปลูกในแปลงเกษตรขนาดใหญ่ต้องลงทุนสูง เพราะเป็นพืชสวนที่ต้องมีไม้ค้ำ และต้องอาศัยแรงงานในการดูแลรักษา และเก็บเกี่ยวมากกว่าสินค้าส่งออกทางการเกษตรประเภทอื่น ด้วยข้อจำกัดดังกล่าว แม้ว่าจะมีการอพยพเข้ามาของแรงงานชาวจีนจำนวนมากภายในระยะเวลาต่อมา แต่ปริมาณการผลิตพริกไทยสูงสุดของไทยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ก็ทำได้เพียง 70,000 หาบเท่านั้น⁵¹

3. น้ำตาลทราย

น้ำตาลทรายเป็นสินค้าส่งออกมาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2353 เพียง 10 ปีเท่านั้น น้ำตาลทรายก็กลายเป็นสินค้าส่งออกอันดับหนึ่งของประเทศและครองตลาดเอเชีย น้ำตาลทรายเป็นสินค้าแปรรูปชนิดแรกที่ได้รับการพัฒนาเทคนิคการผลิตจนได้เกล็ดสีขาว ละเอียด คนจีนเป็นต้นคิดอย่างแท้จริง เมื่อเทียบกับเวียดนามที่ถึงแม้จะผลิตน้ำตาลทรายได้แต่ก็เป็นชนิดสีเข้มและเกล็ดใหญ่ซึ่งถือว่ามีความคุณภาพต่ำ คนจีนไม่ได้มีส่วนช่วยเหลือเพราะทั้งการเพาะปลูกอ้อยและสร้างโรงงานเป็นงานของคนเวียดนามทั้งสิ้น⁵² สยามจึงเหลือคู่แข่งเพียง น้ำตาลทรายของชวา ซึ่งมีคนจีนช่วยในการผลิตและมีคุณภาพดีเช่นกัน แต่ขณะนั้นเนเธอร์แลนด์มีข้อพิพาทกับคนพื้นเมือง จึงส่งออกน้ำตาลทรายได้น้อย อาศัยข้อได้เปรียบนี้ น้ำตาลทรายของสยามจึงทำยอดสูงสุดได้ถึง 80,000 หาบในปี พ.ศ. 2365 ความสำเร็จอันน่าทึ่งนี้ ทำให้เนเธอร์แลนด์ส่งเรือสินค้ามาสอบถามการผลิตน้ำตาลของสยามในปี พ.ศ. 2371⁵³ และหลังจากนั้นเนเธอร์แลนด์ก็ช่วงชิงตำแหน่งเจ้าตลาดได้ในช่วงปลายรัชกาลที่ 3 อย่างไรก็ตามน้ำตาลทรายจากสยามเป็นสินค้าอุตสาหกรรมตัวแรกที่เดินทางไกลไปถึงทวีปยุโรป เนื่องจากการเติมน้ำตาลทรายในเครื่องดื่มไม่ใช่รสนิยมดั้งเดิมของชาวเอเชีย

คนจีนเป็นกำลังสำคัญในการผลิตน้ำตาลทราย โดยมีกรมท่าเป็นผู้ดูแลในทุกกระบวนการ รัชกาลที่ 3 ทรงมีพระทัยในผลิตภัณฑ์ตัวนี้มาก ดังเช่นที่ ดร. จอร์จ ฟินเลย์สัน (George Finlayson)⁵⁴ ชาวอังกฤษ นักธรรมชาติวิทยาที่เข้ามาสำรวจสยามและเวียดนามในปี พ.ศ. 2364-65 ได้รับคำยืนยันเรื่องประสิทธิภาพการผลิตจากพระยาสุริยวงศ์มนตรี (ดิศ บุนนาค) ยศขณะนั้น ว่าที่พระคลังว่า “น้ำตาลทรายจะสามารถขยายการผลิตได้ไม่สิ้นสุด” สันนิษฐานว่า ความมั่นใจนี้น่าจะเป็นผลมาจากการมีพื้นที่

⁵¹ อติศร หมวกพิมาย, “กรมท่ากับเศรษฐกิจไทย...”, หน้า 262.

⁵² John Crawford, “Journal of an Embassy...”, p. 474.

⁵³ Henk C.M. Zommers, “A Dutch Trade Expedition to Siam in 1828,” International Conference on Thai Studies Proceedings, [Bangkok, 22-24 August 1984] (Bangkok: Chulalongkorn University, 1984), p 3.

⁵⁴ George Finlayson, The Mission to Siam and Hue the Capital of Cochin China in the Year 1821-1822 (London: John Murray, 1826), p. 168. อ้างใน อติศร หมวกพิมาย, “กรมท่ากับเศรษฐกิจไทย...”, หน้า 259.

ปลูกอ้อยมากมาย และการรู้วิธีขนส่งน้ำตาลทรายผ่านมหาสมุทร เนื่องจากหากใส่ถุงกระสอบ น้ำตาลจะละลายหมด และได้มีการคิดค้นวัสดุเก็บที่ผนึกฝาแน่นกันความชื้นได้อย่างดี

ช่วงเวลาที่พ่อค้าจะรับซื้อน้ำตาลได้มีสองช่วงคือ ระหว่างเดือนมกราคมถึงกุมภาพันธ์ และอีกช่วงหนึ่งคือ ระหว่างเดือนตุลาคมถึงพฤศจิกายน⁵⁵ อันเป็นฤดูเก็บเกี่ยวอ้อยเข้าโรงงาน พ่อค้าจีนกับพ่อค้ายุโรปต่างก็ต้องการซื้อน้ำตาลในช่วงเวลาดังกล่าว เพราะถ้ามานอกเวลานี้ จะไม่มีน้ำตาลเหลือจำหน่าย ความต้องการของตลาดต่างประเทศเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้มีการแย่งชิงอ้อยเข้าสู่โรงงาน และนำไปสู่การเกิดกบฏอั้งยี่ครั้งแรกที่จะชิงเทรา ซึ่งเป็นแหล่งผลิตน้ำตาลทรายใหญ่ที่สุดของประเทศ ในปี พ.ศ. 2367

ความก้าวหน้าของอุตสาหกรรมน้ำตาลทราย ถือได้ว่าเป็นก้าวสำคัญยิ่งของนวัตกรรมสินค้าเพื่อการส่งออก การส่งออกทำให้งานของกรมท่าเพิ่มมากขึ้น จากที่เคยจำกัดอาณาเขตแค่เพียงการดูแลเมืองชายทะเล ได้ขยายเข้าไปดูแลพื้นที่ตอนในของประเทศ ได้แก่ นครชัยศรี ฉะเชิงเทรา เป็นต้น ทั้งๆที่ในระยะียบการบริหารแบบจตุสดมภ์ เมืองเหล่านี้จะอยู่ในสายการบังคับบัญชาของสมุหนายก แต่รัชกาลที่ 3 ทรงถือเป็นหน้าที่ของกรมท่าในการส่งขุนนางไปเป็นเจ้าเมือง นับได้ว่า เป็นจุดเปลี่ยนของการบริหารงานที่ใช้รายได้ของแผ่นดินเป็นปัจจัยชี้หน้า แทนที่จะเป็นแสนยานุภาพของกองทัพอย่างแต่ก่อน เขตการปกครองที่กว้างขวางกว่าเดิม ทำให้รัชกาลที่ 3 ทรงให้ความสำคัญกับการคิดวิธีการจัดการกำลังคนแบบใหม่

4. การจ้างแรงงาน

ต้นรัชกาลที่ 3 คาดกันว่ามีประชากรทั้งหมดไม่เกิน 5 ล้านคนซึ่งค่อนข้างน้อยเมื่อเทียบกับพื้นที่ทั้งหมด⁵⁶ ส่วนใหญ่เป็นคนสยามที่อาศัยอยู่หนาแน่นตามริมแม่น้ำลำคลองในที่ราบลุ่มภาคกลาง อีกร้อยละ 0.3 เป็นทาสเชลยศึก เช่น ชาวมอญ ลาว เขมร เวียดนาม และมลายู ที่รัชกาลที่ 3 ให้กวาดต้อนเข้ามาอยู่ใกล้พระนคร นอกนั้นเป็นชาวจีนอพยพประมาณ 700,000 แสนคน⁵⁷

ข้อจำกัดของการจ้างแรงงานภาคเกษตร

เว้นชาวจีนแล้ว ราษฎรเกือบทั้งหมดเป็นชาวนาทำการเพาะปลูกข้าว มีส่วนน้อยที่ทำสวนและปลูกพืชไร่ เมื่อเริ่มต้นรัชกาล ทรงให้เลิกการบังคับซื้อข้าวจากราษฎร และกำหนดให้ชาวนาเสียค่านาเป็นข้าวไร่ละ 2 ถึงต่อปี ถึงหนึ่งมีขนาด 16 ทะนานทองดวงข้าวเท่ากัน⁵⁸ ข้าวเหล่านี้จะถูกส่งให้ฉาง

⁵⁵ Ibid., p. 10-11.

⁵⁶ เจมส์ ซี. อินแกรม, การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในประเทศไทย 1850-1970 ชูศรี มณีพุกษ์ และเฉลิมพจน์ เอี่ยมกมลลา(แปล) (กรุงเทพฯ : มูลนิธิโดยไต้ประเทศไทย, 2552), หน้า 13.

⁵⁷ จอห์น ครอว์ฟอร์ด, เอกสารของครอว์ฟอร์ด, หน้า 95.

⁵⁸ ในปี พ.ศ. 2367 เนื่องจากเจ้าหน้าที่ใช้ทะนานตวงคนละขนาด ราษฎรเสียเปรียบ จึงให้ใช้มาตรวัดเดียวกัน ทั้งนาของราษฎรและนาของขุนนาง ดู บัณฑิต ลิวชัยชาญ, ภัยฝรั่งเศสสมัยพระนั่งเกล้า, หน้า 92.

หลวงไว้เป็นเสบียงเลี้ยงกองทัพและเก็บไว้ใช้ในยามข้าวยากหมากแพง หรือจะเลือกจ่ายเป็นเงินไร่ละ 1 สลึง 1 เฟื้องก็ได้ เป็นการจ่ายในอัตราเท่ากันทั้งนาโคก(นาในที่ลุ่ม) และนาฟางลอย(นาในที่ดอน) อัตราภาษีคิดเป็น 0.375 บาทต่อไร่⁵⁹ ซึ่งเป็นอัตราที่ต่ำมาก การเสียภาษีนี้ถือว่าเป็นสิทธิในที่ดิน โดยข้าหลวงเสนาจะทำการรังวัดและออกโฉนดซึ่งมีด้วยกัน 2 แบบ ได้แก่ โฉนดตราแดง และโฉนดตราจอง (ชั่วคราว) โฉนดเป็นข้อผูกมัดให้เสียภาษี และสามารถจำหน่าย จำนอง และยกให้เป็นมรดกได้ และหากผู้ถือกรรมสิทธิ์ไม่ปลูกข้าวหรือหนีเข้าป่า ก็ไม่ต้องเสียภาษี⁶⁰ อย่างไรก็ตามรัฐบาลให้แต่ละชุมชนมีมุลนายปกครองคนในสังกัดกันเอง การเร่งรัดให้คนในสังกัดปลูกข้าวถือเป็นหน้าที่ของมุลนายด้วย จึงไม่มีการจ้างแรงงานภาคเกษตรแต่อย่างใด

เป็นที่รับรู้กันในหมู่คนต่างชาติน่า ไม่มีที่ดินแดนใดที่จะมีความอุดมสมบูรณ์มากเท่านี้อีกแล้ว⁶¹ เพราะประชากรมีน้อยและต้นทุนของการปลูกข้าวมีตัวแปรที่เกี่ยวข้องเพียง 2 ตัวคือ น้ำฝน และแรงงานเท่านั้น ความอุดมสมบูรณ์ของไร่นาเป็นสิ่งที่รัชกาลที่ 3 ทรงเอาพระทัยใส่เป็นพิเศษ โดยให้ข้าราชการแจ้งปริมาณน้ำฝน น้ำท่า และอาการไร่นา ไปให้ทรงทราบอย่างละเอียดและสม่ำเสมอทุก ๆ เดือนในฤดูทำนา เพื่อจะได้บำบัดทุกข์ให้ราษฎรได้ทันท่วงที อาทิ ถ้าฝนตกมาก ก็ให้ทำท่อนบักนั้นน้ำ ถ้าราษฎรขาดแคลนควายไถนา ก็มีการแจกจ่ายควายให้ราษฎรยืมไปทำนา⁶² และถ้าฝนแล้งถึงขนาดทำนาไม่ได้ พระองค์ก็ทรงลดค่านา และไม่เก็บค่านาตามที่ราษฎรร้องขอ⁶³

ส่วนแรงงานที่ใช้ปลูกข้าว ชาวนาจะใช้วิธีแลกเปลี่ยนแรงงานกันในหมู่เครือญาติ และชุมชน เช่น การลงแขกปลูกข้าว และเก็บเกี่ยว เป็นต้น ซึ่งใช้เวลาทำงาน 5 เดือนในรอบปี แต่มีข้อผูกมัดให้ต้องขอแรงหมุนเวียนผลัดกันไป จึงไม่ต้องจ้างแรงงานในไร่นา และเงินตราที่ไม่ได้มีความหมายมากไปกว่าความสัมพันธ์ภายในหมู่เครือญาติและเพื่อนบ้าน นอกจากนั้นความสัมพันธ์กับผู้ปกครองในระบบอุปถัมภ์ ยังทำให้ชาวไร่ชาวนาที่เป็นชายถูกเกณฑ์แรงงานไว้ใช้ในราชการเกือบครึ่งปีแบบเข้าเดือนออกเดือน กำลังหลักในไร่นาจึงมักเป็นผู้หญิง

⁵⁹ เจมส์ ซี. อินแกรม, การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ..., หน้า 43.

⁶⁰ Ammar Siamwalla, Land, Labour and Capital in Three Rice-Growing Deltas of Southeast Asia 1800-1940, (New Haven : Yale University, 1972), p. 12.

⁶¹ มงซิเยอร์ ปาลเลกัวซ์, เล่าเรื่องกรุงสยาม, พิมพ์ครั้งที่ 4 (กรุงเทพฯ : ศรีปัญญา, 2552), หน้า 33.

⁶² บัณฑิต ลิวชัยชาญ, ภัยฝรั่งสมัยสมัยพระนั่งเกล้า, หน้า 85.

⁶³ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ลัทธิธรรมเนียมต่างๆ ภาคที่ 16 ตำนานภาษีอากรบางอย่างกับคำอธิบายของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2466), หน้า 1-2. และ "สารตราเจ้าพระยาจักรีฯ ถึงพระยาไชยวิชิตกรุงเก่า เรื่อง ฝนแล้งราษฎรทำนาไม่ได้ให้ลดการเก็บค่านา", หอสมุดแห่งชาติ, หนังสือสมุดไทย, (เอกสารคัดลอก), จ.ศ. 1210 (พ.ศ. 2391), เลขที่ 208.

อย่างไรก็ตามการผ่อนผันการเกณฑ์แรงงานได้มีมาโดยลำดับ ในปี พ.ศ. 2353 รัชกาลที่ 2 ได้ลดเวลาเกณฑ์แรงงานเหลือปีละ 3 เดือนแบบเข้า 1 เดือนออก 3 เดือน เนื่องจากมีราษฎรหลบหนีเข้าป่ากันมากทั้งๆ ที่เสี่ยงต่อการถูกลงโทษถึงแก่ชีวิต รัฐบาลจึงจูงใจด้วยการลดเวลาทำงานให้ และหากต้องการพ้นจากการเข้าเดือนก็จ่ายเป็นตัวเงินในอัตรา 18 บาทต่อปีซึ่งสูงขึ้นจากเดิม 2 บาท พระองค์เจ้าดิlighนพรัฐ ให้เหตุผลว่า เป็นเพราะรัฐมีความต้องการแรงงานน้อยลง แต่มีความต้องการเงินตราเพื่อใช้ในกิจการของรัฐมากขึ้น⁶⁴

เมื่อถึงสมัยรัชกาลที่ 3 ในปี พ.ศ. 2368 ทรงออกประกาศให้ลงทะเบียนนสั๊กหมายเลขชายฉกรรจ์ และรวบรวมทะเบียนพลครั้งใหญ่ และประกาศไม่ให้มูลนายช่องสุ่มผู้คนในป่า ถึงแม้จะเป็นธรรมเนียมของการรวบรวมกำลังคนในวาระเปลี่ยนแผ่นดินใหม่ แต่จุดหมายนั้นเปลี่ยนไปจากเดิม กล่าวคือ จากการมุ่งจะได้แรงงานโดยไม่เสียค่าใช้จ่ายมาเป็นการนำแรงงานภาคเกษตรเข้าสู่กลไกตลาด

พระราชประสงค์ที่จะให้แรงงานจากไร่นาเข้าสู่กลไกตลาดเห็นได้ชัดจากการที่ในปีแรกของการขึ้นครองราชย์ ทรงมอบตราภูมิคุ้มห้ามแก่ไพร่หลวง จำนวน 31 ราย ทั้งหมดมีภูมิลำเนาอยู่ในกรุงเทพฯ การคุ้มครองนี้ได้รวมครอบครัวและข้าทาสบริวารที่อยู่ในความดูแลด้วย⁶⁵ เดิมเลิกเหล่านี้เป็นครอบครัวที่สงวนไว้ทำราชการ แต่พระองค์ก็โปรดให้เป็นอิสระ และสามารถเดินทางค้าขายได้ทั่วราชอาณาจักร ดังที่เสมียนมีบันทึกไว้ว่า “หนึ่งขุนหมื่นทั้งหลายทั้งนายไพร่ ไม่เคยได้ตราภูมิคุ้มห้าม ก็โปรดให้ได้ตราสง่างาม เทียบค้าขายได้ตามสบายใจ”⁶⁶ เพราะแหล่งค้าขายได้เกิดขึ้นแล้วตามบริเวณที่ราบภาคกลางและเมืองท่าชายทะเล ดังที่กวีในสมัยต้นรัชกาลที่ 3 เล่าไว้ตรงกันว่า มีย่านการค้าผุดขึ้นมากมายตามแม่น้ำลำคลองและสองฟากฝั่ง⁶⁷ การค้าขายภายในทำให้ชาวนามีรายได้มากขึ้น และสามารถจ่ายค่านาเป็นตัวเงินให้รัฐบาลประมาณปีละ 2,000,000 บาท อย่างไรก็ตามจำนวนดังกล่าวค่อนข้างน้อยเมื่อเทียบกับรายได้จากส่วนอื่น ทั้งนี้เป็นเพราะการเข้าสู่ตลาดแรงงานของชาวนาไม่อาจทำได้เต็มที่ กล่าวคือจะต้องไม่กระทบต่อการผลิตเพื่อเลี้ยงตนเองของชาวนา และความต้องการของกองทัพ เว้นแต่บางปีที่มีผลผลิตล้นเกิน รัฐบาลก็จะอนุญาตให้ส่งข้าวออกไปขายเมืองจีนได้

ถึงกระนั้นฐานข้อมูลคนกำลังก็ทำให้ทรงตระหนักว่า แรงงานในประเทศมีจำนวนไม่มากพอที่จะเข้าทำงานนอกภาคเกษตร อาทิ การผลิตสินค้าแปรรูปเพื่อการส่งออก การขนส่ง รวมทั้งทำงาน

⁶⁴ นริสาร พงศปิยะไพบูลย์, “เศรษฐกิจสยามยุคเปลี่ยนผ่าน : ภาพกว้างและทางเลือกจากมุมมองเศรษฐศาสตร์การเมือง,” อ่านพระนิพนธ์พระองค์เจ้าดิlighนพรัฐ (กรุงเทพฯ : คณะเศรษฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2552), หน้า 42.

⁶⁵ กรมศิลปากร, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 1 (กรุงเทพฯ : สหประชาพานิชย์, 2530), หน้า 29-78.

⁶⁶ นายมี มหาเด็ก, กลอนเพลงยาวสรรเสริญพระเกียรติ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้ง, 2530), หน้า 9.

⁶⁷ สัมฤทธิ์ สัตย์ชื่อ, “โลกทัศน์ของกวีในด้านการพาณิชย์ที่ปรากฏในวรรณกรรมรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว,” วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย(กลุ่มวรรณคดี) มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, 2544, หน้า 175.

สาธารณะ อาทิ ชุตคลอง แบกหาม และก่อสร้างวัดวาอารามต่างๆ ถึงพระองค์จะจ้างด้วยเงิน แต่คนสยามก็ทำงานไม่ค่อยได้ผลและล่าช้าทำให้ต้นทุนสูงขึ้น ด้วยความจำเป็นที่ต้องสงวนแรงงานไว้ใช้ทำนา ดังที่กล่าวแล้ว บัจจุบันเหล่านี้นำไปสู่นโยบายนำเข้าแรงงานต่างด้าว

การจ้างแรงงานชาวจีน

แรงปรารถนาของคนจีนอพยพมีประการเดียวคือ ชายแรงงาน เนื่องจากต้องการนำเงินส่งไปเลี้ยงดูครอบครัวที่ประสบความทุกข์ยากในเมืองจีน รัชกาลที่ 3 ทรงพิจารณาแล้วว่า คนเหล่านี้ไม่ได้เป็นภัยต่อความมั่นคงของประเทศ นอกจากนั้นการจ่ายค่าจ้างคนงานเหล่านี้ก็เป็นภาระของเอกชน โดยมีจุดหมายเพื่อความสำเร็จของงาน และรัฐบาลยังได้คำภาษีผูกปี้จากคนจีนโดยในปี พ.ศ. 2359 เก็บได้เป็นสัดส่วนร้อยละ 1.10 ของรายได้แผ่นดินทั้งหมด⁶⁸ ซึ่งถ้าไม่มีเงินก็จ่ายเป็นแรงงานแทนได้ แต่นานวันเข้าก็ทรงเห็นผลว่า แรงงานอพยพเหล่านี้ทำงานได้คุ้มค่าจ้าง ผลผลิตสินค้าได้ตรงตามเวลา และช่วยประหยัดต้นทุน พระองค์จึงมีนโยบายรับคนจีนอพยพซึ่งส่วนใหญ่เป็นคนที่จีนแต่จิว เข้าประเทศโดยไม่จำกัด ดังพบว่า มีเรือสำเภาบรรทุกคนจีนอพยพเข้ามาหลายระลอก ปลายรัชกาลที่ 2 มีคนจีนอพยพมาเมืองไทยปีละ 7,000 คน และเพิ่มขึ้นเป็นปีละ 15,000 คนในตอนปลายรัชกาลที่ 3⁶⁹ ประมาณกันว่าในกรุงเทพฯ มีคนจีนอยู่ถึงร้อยละ 45 ของประชากรทั้งหมด⁷⁰

แรงงานจีนอพยพมีด้วยกันสองแบบ ได้แก่ แรงงานมีฝีมือ กับแรงงานไร้ฝีมือ แรงงานมีฝีมือ ได้แก่ พวกที่มีความรู้ความเชี่ยวชาญต่างๆ อาทิ ช่างศิลปะ ช่างต่อเรือ คนทำสวนพริกไทย นายเรือ ตันหน ส่วนแรงงานไร้ฝีมือ ได้แก่ คนงานเหมืองแร่ โรงงานหีบอ้อย และลูกเรือสำเภา แรงงานที่มีฝีมือมีโอกาสสะสมทุนเป็นเป็นผู้ประกอบการโรงงานอุตสาหกรรม หรือเกษตรกรรมขนาดใหญ่ต่อไป ส่วนแรงงานไม่มีฝีมือ ก็จะต้องทำงานหนัก และนำเงินที่ได้มาคลายเครียดในบ่อน โรงเหล้า ชองนางโลม และฝิ่น ที่ตั้งขึ้นโดยนายจ้างที่ต้องการให้คนงานอยู่ติดที่ เงินส่วนหนึ่งของคนจีนอพยพถูกส่งกลับไปประเทศจีนในรูปของโพยก๊วน และส่วนหนึ่งได้นำมาหมุนเวียนจับจ่ายใช้สอยกันภายในประเทศ

ดังนั้นหากมองนโยบายเปิดรับคนจีนอพยพด้วยมุมมองของรัชกาลที่ 3 เอง พระองค์ก็คงไม่คิดว่าเป็นการกีดกันคนสยามไม่ให้เป็นนายทุนแต่อย่างใด เพราะคนสยามยังคงพอใจกับการผลิตเพื่อยังชีพและไม่ประสงค์จะขายแรงงาน ทัศนะเช่นนี้จะสืบต่อมาในหมู่ชนชั้นปกครอง ดังเช่นที่พระองค์เจ้าติลกนพรัฐให้ความเห็นไว้ในปี พ.ศ. 2450 ว่า “ชาวสยามไม่มีทางที่จะดำรงชีวิตที่ยากลำบากได้อย่างกุลีจีน

⁶⁸ อัตราส่วนร้อยละของประมาณการรายได้ของรัฐสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ดู บัณฑิต ลิวชัยชาญ, ภัยฝรั่งสมัยพระนั่งเกล้า, หน้า 88.

⁶⁹ บัณฑิต ลิวชัยชาญ, ภัยฝรั่งสมัยพระนั่งเกล้า, หน้า 29.

⁷⁰ วิลเลียม เจอร์จ สกินเนอร์, สังคมจีนในประเทศไทย ประวัติศาสตร์เชิงวิเคราะห์ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ(บรรณาธิการ) (กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2548), หน้า 13.

ได้เลย และคงจะสมัครงใจที่จะอดตายมากกว่าที่จะต้องทำงานเพื่อแลกกับค่าจ้างอย่างที่กุลีสจิ้นได้รับ”⁷¹ มีคนสยามเพียงส่วนน้อยเท่านั้นที่เพาะปลูกพืชไร่ขาย เช่น เว้นท้องนาไว้ปลูกอ้อยขายโรงงานน้ำตาล และค้าขายริมทางสัญจร การจ้างแรงงานในสมัยรัชกาลที่ 3 นับว่าสอดคล้องกับวิถีชีวิตแบบคนเมืองที่เป็น “ลูกค้ำวานิจทางบกทางเรือ”⁷² ดังนั้นการจ้างแรงงานคนต่างด้าวจึงเป็นนวัตกรรมอีกอย่างหนึ่งที่เกิดขึ้นโดยพระราชดำริของรัชกาลที่ 3

5. การเปิดเสรีทางการค้า

นวัตกรรมสุดท้ายในช่วงเวลานี้คือ การเปิดการค้าเสรี ในทันทีที่ขึ้นครองราชย์ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงมีพระบรมราชโองบายให้ลดประเภทของสินค้าผูกขาด กล่าวคือ ในสมัยกรุงธนบุรีและสมัยรัชกาลที่ 1 มีสินค้าผูกขาด 8 รายการ ในสมัยรัชกาลที่ 2 มีสินค้าผูกขาดเพิ่มขึ้นเป็น 20 รายการ เมื่อถึงรัชสมัยของพระองค์ เหลือสินค้าผูกขาดเพียง 7 รายการ ได้แก่ ผาง งาช้าง ดินปืน ปืนไม้กฤษณา นอระมัต และไม้จันทน์⁷³ ของต้องห้ามเหล่านี้จากทั่วราชอาณาจักรจะถูกบรรทุกลงเรือมาส่งที่โกดังของพระคลังสินค้าในกรุงเทพฯ และพ่อค้าต้องซื้อในราคาที่พระคลังสินค้ากำหนดเท่านั้น ส่วนสินค้านอกจากนี้ทรงให้เอกชนซื้อขายกันเองได้โดยตรง กล่าวคือรัฐให้เอกชนทำการค้า ส่วนรัฐบาลจะเป็นผู้ส่งเสริมและคอยเก็บภาษีจากรายได้ที่เพิ่มขึ้นของเอกชน สังฆราชปาลเลอกัวซ์ เล่าเรื่องย้อนหลังว่า จอห์น ครอว์ฟอร์ด ทูตอังกฤษเป็นผู้เสนอนโยบายเปิดเสรีทางการค้านี้ให้แก่กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ โดยตำหนิการค้าผูกขาดว่า เป็นการเสียมพระเกียรติที่กษัตริย์จะทำการค้าขายแข่งกับเอกชน⁷⁴ อย่างไรก็ตามในสายตาของชาวต่างชาติ วิธีนี้ไม่อาจเรียกว่าเป็นการค้าเสรีได้ เพราะด้วยเงื่อนไขของการปกครอง ผลผลิตของป่าจากเมืองขึ้นและสินค้าพืชไร่ในระบบสัมปทานก็ต้องถูกนำมารวมศูนย์จำหน่ายอยู่ที่พระคลังสินค้าแล้วพระคลังสินค้าเป็นผู้ตั้งราคาขายให้แก่พ่อค้าในประเทศ ราคาของสินค้าจึงไม่ได้เป็นไปตามกลไกตลาดอย่างแท้จริง อีกทั้งการที่รัชกาลที่ 3 ไม่ค้าขายแข่งกับเอกชนยังน่าจะเป็นเพราะพระองค์ต้องการลดความเสี่ยงจากเดิมที่เคยขาดทุนก็ “จะต้องงบเข้าเป็นการขาดทุนของพระเจ้าอยู่หัวทุกครั้ง เมื่อทรงทราบวิธีการเช่นนี้ พระองค์จึงตัดสินพระทัยว่าจะไม่เกี่ยวข้องกับการค้าเช่นนั้นอีก”⁷⁵

อย่างไรก็ตามผู้เขียนเห็นว่า แนวคิดของพระองค์เป็นไปตามขั้นตอนที่สองของลัทธิพาณิชย์นิยม

⁷¹ นิธิสาร พงศ์ปิยะไพบูลย์, “เศรษฐกิจสยามยุคเปลี่ยนผ่าน...”, หน้า 53.

⁷² กรมศิลปากร, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 1, หน้า 30.

⁷³ บัณฑิต ลิวชัยชาญ, ภัยฝรั่งสมัยพระนั่งเกล้า, หน้า 94.

⁷⁴ มงซิญอร์ ปาลเลอกัวซ์, เล่าเรื่องกรุงสยาม, หน้า 286-287.

⁷⁵ เฮนรี เบอร์นี, เอกสารของเฮนรี เบอร์นี เล่ม 1 สวัสดิ์ สุวรรณสถิตย์ (แปล) (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2514), หน้า

เนื่องจากประเทศที่มีการค้าโพ้นทะเลล้วนมีพลวัตทางเศรษฐกิจที่ผ่านขั้นตอนแบบเดียวกันต่างกันเพียงแค่ช้าหรือเร็ว John Hicks ระบุว่า ในขั้นตอนแรก กำเนิดของอาชีพพ่อค้ามาจากการเป็นผู้เชี่ยวชาญของราชสำนักที่มองเห็นช่องทางซื้อถูกขายแพง ขั้นตอนที่สอง คือ พ่อค้าเป็นหุ้นส่วนกับผู้ปกครอง ผลประโยชน์ที่ผู้ปกครองจะได้คือภาษีการค้า วิธีที่ได้ผลคือ การส่งเสริมให้เอกชนค้าขายกันให้มากขึ้น เพื่อให้สินค้ากระจายและหมุนเวียนให้มากที่สุด ซึ่งจะช่วยลดต้นทุนทำให้พ่อค้ามีกำไร และดึงทุกภาคส่วนได้แก่ ผู้ผลิต ผู้ซื้อ ผู้ขาย และผู้บริโภคนำเข้ามาอยู่ในกลไกตลาด เศรษฐกิจเริ่มเป็นระบบมากขึ้นโดยมีแก่นอยู่ที่การส่งเสริมสินค้าออก โดยมีนวัตกรรม และกลุ่มการค้าเป็นปัจจัยขับเคลื่อน ส่วนขั้นตอนสุดท้ายคือ การปฏิรูปโครงสร้างการเมืองเพื่อเข้าสู่ลัทธิทุนนิยม⁷⁶ เนื่องจากพลวัตทางเศรษฐกิจในปลายรัชกาลที่ 2 ให้ผลเป็นที่น่าพอใจ ในปีแรกที่ขึ้นครองราชย์ รัชกาลที่ 3 จึงหันมาสนใจกับการจัดการระบบเก็บภาษีให้รัดกุม ถึงแม้ราชสำนักจะเลิกทำการค้า แต่พ่อค้าในประเทศก็เป็นเครือข่ายการค้าของราชสำนักทั้งสิ้น ถึงจะเป็นแนวคิดที่เริ่มล่าช้ากว่าหลายประเทศในยุโรป แต่ก็เป็นการริเริ่มที่เร็วกว่ารัฐใกล้เคียง

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นนักปฏิบัติที่สามารถ เหตุจูงใจคือการแก้ไขปัญหาเศรษฐกิจในสมัยรัชกาลที่ 2 เป้าหมายของพระองค์คือ การทำเมืองท่ากรุงเทพฯ ให้เป็นแหล่งรวมของสินค้าราคาถูก พระองค์มีความเข้าใจพระทัยในหลักการหมุนเวียนสินค้าและเงินตรา และมีเจตจำนงที่จะให้กิจกรรมการค้านำผลประโยชน์หมุนเวียนไปยังราษฎร ในช่วงต้นของรัชกาล พบว่ามีนวัตกรรมของสินค้า การจ้างแรงงาน และการเปิดเสรีทางการค้า แต่ในแง่ของการปฏิบัติ ยังขึ้นอยู่กับกลุ่มบุคคลที่ช่วยผลักดันนโยบายนี้

เครือข่ายการค้าต่างประเทศของราชสำนัก

เมื่อปี พ.ศ. 2363 กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ได้ปฏิสังขรณ์วัดจอมทอง (วัดราชโอรสาราม ราชวรวิหาร) โดยตัดท่อฟ้า ไบระกา ทางหงส์ ออกไปจากพระอุโบสถ ทรงให้เหตุผลว่าองค์ประกอบเหล่านั้น “ไม่ทนทานว่ามักจะหักพัง”⁷⁷ เป็นการแสดงว่า ทรงให้ความสำคัญกับความคุ้มค่าของเครื่องใช้ไม้สอย ทำนองเดียวกับการใช้เวลาส่วนพระองค์ ทรงตรงต่อเวลา โปรดที่จะทำงานในเวลาครึ่งคืน 1 ทุ่มถึงย่ำ

⁷⁶ John Hicks, A Theory of Economic History, p. 1-167.

⁷⁷ พระยาไชยานุชิต (เผือก) เขียนว่า “อันวัดวาอารามประหลาดสร้าง ยักย้ายหลายอย่างโบสถ์วิหาร ซ่อฟ้าทางหงส์ทรงบูรณ ไม่ทนทานว่ามักจะหักพัง...” ดู วิบูลย์ ลี้สุวรรณ, ศิลปะน่ารู้ในสองศตวรรษ (กรุงเทพฯ : นานมี, 2550), หน้า 75. และเสมีณมี เขียนว่า “ไบระกาหน้าบันสุวรรณปิด ไม่ทนฤทธิ์ฝนรดก็ปลดเปลื้อง...” ดู นายมี มหาดเล็ก, กลอนเพลงยาวสรรเสริญพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้ง, 2530), 39.

รุ่ง⁷⁸ และบรรทมในเวลากลางวัน เนื่องจากกลางคืน อากาศเย็นสบาย พระองค์จะทรงประชุมข้าราชการ ทอดพระเนตรรายงานและไบบอกต่างๆ อย่างละเอียด⁷⁹ การจัดวางตำแหน่งแห่งที่ในองค์กรเศรษฐกิจก็ เช่นกัน พระองค์เลือกใช้บุคคลที่จะช่วยให้โภครทรัพย์ของราชสำนักทวีขึ้นโดยเร็ว ลำพังเชื่อพระวงศ์และ ขุนนางยังขาดประสิทธิภาพ จำต้องอาศัยพ่อค้าที่มีทักษะเฉพาะ เนื่องจากพ่อค้าเหล่านี้มีหลายเชื้อชาติ และต่างก็มีเครือข่ายการค้าเป็นของตนเอง การที่พระองค์สามารถดึงหัวขบวนของพ่อค้าเหล่านี้ให้มาเป็นพวกหรือเป็นเครือข่ายการค้าต่างประเทศของราชสำนักได้ถือว่าเป็นพระอัจฉริยภาพ โดยพื้นฐาน แล้ว ทรงใช้ความสัมพันธ์ฉันเพื่อนและญาติมาเสริมให้การทำงานบรรลุผล สายใยดังกล่าวก่อให้เกิดการพัฒนาความรู้ด้านบริหารการเงินการคลัง กล่าวคือ มีการติดตามข้อมูลข่าวสาร สินค้า และเงินตราที่มี ลักษณะหมุนเวียนไปมา⁸⁰ ไม่เพียงแต่ภายในราชอาณาจักรแต่ยังขยายพื้นที่ไปยังเขตนานน้ำ ต่างประเทศด้วย ดังปรากฏว่า เรือสำเภาก่อนที่ขนส่งสินค้าออกไปแลกเปลี่ยนแล้วนำสินค้าจากต่างแดนเข้ามา เรือสำเภานั้นต้องรายงานราชสำนักอย่างละเอียด รวมทั้งเงินแท่ง และโลหะมีค่าที่นำเข้ามาซึ่งราช สำนักตรวจสอบโดยการรับแลกเปลี่ยนเป็นเงินไทยให้⁸¹

กรมทำเป็นหน่วยงานที่ดึงผู้ชำนาญการต่างชาติมาทำงานให้ราชสำนัก โดยแบ่งสายงานดังนี้คือ กรมทำขายดูแลพ่อค้าจีน กรมทำชาวดูแลพ่อค้าแขก⁸² ได้แก่ พ่อค้ามลายู พ่อค้าอาหรับ และพ่อค้า อินเดีย และกรมทำกลางดูแลพ่อค้ายุโรป ได้แก่ พ่อค้าอังกฤษ พ่อค้าอเมริกา และพ่อค้าโปรตุเกส⁸³ ศูนย์บัญชาการของกรมทำในปลายรัชกาลที่ 2 ต่อเนื่องมายังต้นรัชกาลที่ 3 อยู่ที่จวนของพระยาสุริยวงศ์ มนตรี(ดิศ บุนนาค) ว่าที่พระคลัง หน้าวัดประยูรวงศาวาส ริมคลองบางกอกใหญ่ บริเวณนี้มีเรือสินค้า จอดเทียบท่าเรือยาวเหยียดคลุมพื้นที่ที่เรียกกันว่า กุฎีจีน

⁷⁸ พระราชกิจทรงงาน 4-5 โมงเช้า และ 1 ทุ่มถึงย่ำรุ่ง ดู หลวงอุดมสมบัติ, จดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติ (กรุงเทพฯ : กรม ศิลปากร, 2530), หน้า 254.

⁷⁹ วอลเตอร์ เอฟ เวลลา, แผ่นดินพระนั่งเกล้า..., หน้า 12.

⁸⁰ ในประเทศแถบยุโรป ราวศตวรรษที่ 18 โจทย์การคิดเลขอนุกรมได้มาจากการติดตามการหมุนเวียนของสินค้าและเงินตรา ดู มิแชล ฟุโกต์, ร่างกายใต้บังคับการ : ปฐมบทแห่งอำนาจในวิถีสสมัยใหม่ ทองกร โภครธรรม(แปล). (กรุงเทพฯ : คบไฟ, 2547), หน้า 21-32.

⁸¹ เจมส์ ซี อินแกรม, การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ..., หน้า 37. และพิมพ์ประไพ พิศาลบุตร, กระเบื้องถ้วย กะลาแตก : ชีวิตเบื้องหลังสมบัติผู้ดี. (กรุงเทพฯ : นานมีบุ๊คส์, 2550) หน้า 93.

⁸² สง่า กาญจนาคพันธุ์ เขียนว่า "...หมายเอาเมื่อออกจากประเทศไทยไปทางซ้ายเป็นเงินทางขวาเป็นแขก" ดู หอการค้าไทย, ประวัติการค้าไทย (กรุงเทพฯ : บริษัทพิธจำกัด, 2511), หน้า 98.

⁸³ ในช่วงต้นของรัชกาลที่ 3 กรมทำชาว เคยดูแลพวกเข้ารีต ได้แก่ ชาวโปรตุเกส และชาวเวียดนาม รวมทั้งเจรจาการค้ากับ จอห์น ครอว์ฟอร์ด ทูตอังกฤษ ต่อมาได้มีพ่อค้าอังกฤษ และอเมริกาเข้ามาค้าขายมากขึ้น รัชกาลที่ 3 จึงแต่งตั้งเจ้าท่ายุโรปขึ้น และให้ไป อยู่ในสังกัดของกรมทำกลางซึ่งเป็นศูนย์กลางการบังคับบัญชาของพระคลัง ดู อติศร หมวกพิมาย, "กรมทำกับเศรษฐกิจ...", หน้า 52.

เนื่องจากวิสัยของพ่อค้ายอมแสวงหากำไร ในขณะที่รัชกาลที่ 3 ก็มีพระราชประสงค์จะเพิ่มพูนทรัพย์ของแผ่นดิน จึงเป็นที่น่าศึกษาว่า รัชกาลที่ 3 ทรงควบคุมผู้ชำนาญการต่างชาติเหล่านี้ให้ทำงานผ่านเครือข่ายความสัมพันธ์ภายในระบบได้อย่างไร

1. กลุ่มพ่อค้าจีน

เครือข่ายการค้าของกลุ่มพ่อค้าจีนมีพื้นฐานมาจากความผูกพันแบบพี่น้องที่เรียกกันว่า “กงสี” (Kongsi) คนเชื้อสายจีนที่อยู่ในครอบครัวเดียวกัน อยู่ในหมู่บ้านเดียวกัน ใช้แซ่เดียวกัน หรือใช้สำเนียงภาษาเดียวกัน จะเรียกชื่อเรียงพี่เรียงน้องกัน เช่น ตั่วเฮีย ยี่เฮีย ซาเฮีย เป็นต้น พี่ใหญ่มีพันธะที่ต้องช่วยเหลือน้องๆ ไม่ว่าจะเป็นเรื่องใด กงสีได้ยึดโยงคนจีนให้ทำกิจกรรมร่วมกันหลายอย่าง และเป็นคุณธรรมสำคัญที่เป็นหลักประกันให้กับชีวิตของคนจีนนับตั้งแต่เกิดจนตาย⁸⁴ กงสีของชาวชนบทเป็นผลของการผสมผสานปรัชญาจีนทั้งลัทธิขงจื้อและเต๋าให้เข้ากับการบูชาเจ้าที่ประจำถิ่น แต่ความเข้มข้นในลัทธิขงจื้อจะลดลง เนื่องจากลัทธิขงจื้อเหมาะสำหรับผู้คงแก่เรียนที่หวังจะรับราชการเป็นขุนนาง สำหรับคนจีนโพ้นทะเลที่ยึดอาชีพค้าขายทางไกล หากไม่มีกงสีเป็นเข็มทิศนำทางแล้ว ชีวิตของพวกเขาก็คงลอยเคว้งเหมือนเรือที่หลงทาง ดังนั้นกงสีจึงเป็นปรัชญาเฉพาะของชาวจีนโพ้นทะเลแถบถิ่นทะเลใต้หรือที่เรียกกันในภาษาจีนว่า หนานยาง

นับจากที่ทยอยอพยพหนีราชภัยของจักรพรรดิแมนจูมาสยามตั้งแต่ศตวรรษที่ 17 คนจีนหลายแสนคนได้ทำงานในแวดวงการค้าทางเรือและไม่คิดจะกลับแผ่นดินเกิด ลำพังในกรุงเทพฯ มีคนจีนโพ้นทะเลอาศัยอยู่เกือบครึ่ง คนจีนเหล่านี้นอกจากจะไหว้เจ้าที่ศาลปูนเก้ากง เข้าพิธีสาบานต่อหน้าเทียนดีฮุย(ฟ้า ดิน และมนุษย์) อยู่ในสมาคมฟ้าดินเหมือนกันแล้ว พวกเขายังทำการค้าใน “ห้าง” เดียวกันด้วย กงสีเป็นสายใยของความไว้วางใจ ดังพบว่า ลูกเรือกับนายเรือมักเกี่ยวดองเป็นญาติกัน⁸⁵ หากที่มิได้เป็นญาติกันโดยสายเลือดก็ต้องสร้างสายสัมพันธ์ในเครือข่ายของกงสี ทั้งการแต่งงานระหว่างลูกหลานพ่อค้าด้วยกัน และการให้ลูกสาวแต่งงานกับเจ้าขุนมูลนาย ทั้งนี้ก็เพื่อให้เครือข่ายค้าประกันทรัพย์สินของตนทั้งในประเทศที่ขายและในประเทศที่ซื้อ⁸⁶

กงสีของคนจีนโพ้นทะเลในสยามแบ่งได้หลายๆ ตามตระกูลภาษาถิ่นได้ 5 กลุ่ม ได้แก่ ฮกเกี้ยนแต้จิ๋ว กวางตุ้ง ไหหลำ และคะ และแยกย่อยตามแซ่อีกชั้นหนึ่ง กงสีของฮกเกี้ยนและแต้จิ๋วมีสมาชิกมากที่สุด และมักมีเรื่องขัดผลประโยชน์จนถึงขั้นทะเลาะวิวาท ดังที่เกิดจิ้นตั่วเหี้ยในปี พ.ศ. 2367 ที่

⁸⁴Carl A. Trocki, *Opium and Empire : Chinese Society in Singapore, 1800-1910* (Ithaca and London : Cornell University Press, 1990), p. 11.

⁸⁵เจนนิเฟอร์ เวียน คูนแมน, *การค้าทางเรือสำเภาสยาม...*, หน้า 85.

⁸⁶พิมพ์ประไพ พิศาลบุตร, *สำเภาสยาม ตำนานเจ๊กบางกอก พิมพ์ครั้งที่ 3* (กรุงเทพฯ : นานมีบุ๊คส์), หน้า 158.

เมืองจันทบุรี โดยพี่ใหญ่ชาวจีนแต่จิวซึ่งทำโรงงานน้ำมันถั่วได้รวมพวกในกงสี 7-800 คน บุกทำร้ายจีนฮกเกี้ยนที่มีพระยาสุนทรศรีอยุธยาเป็นหัวหน้า จนเจ้าเมืองต้องเกณฑ์ไพร่พลยกไปปราบ⁸⁷

กงสีเป็นทุนทางสังคมที่มีส่วนเกื้อหนุนสมาชิกในทางเศรษฐกิจมาก เมื่อรุ่นบุกเบิกค้าขายมีกำไรจะนำเงินที่ได้มาเป็นกองกลาง ให้ทั้งเงินทุน และให้ลู่ทางทำมาหากิน คนจีนอพยพจึงตั้งตัวเป็นเศรษฐีหรือที่เรียกกันว่าเจ้าสัวได้อย่างรวดเร็วในธุรกิจหลายประเภท เช่น ทำโรงงานหีบอ้อย ปลูกพริกไท ทำเหมืองแร่ อุตสาหกรรม และค้าสำเภา เป็นต้น แต่ที่สำคัญคือพวกเขายังคงดำรงคุณธรรมแบบกงสีไว้ มีการสร้างศาลเจ้า ขวัญชัย เรือนวรรณคดีจีน และเผยแพร่คำสอนของนักปราชญ์จีน

คนจีนโพ้นทะเลยังคงรับนับถือศาสนาพุทธนิกายมหายานเหมือนในแผ่นดินใหญ่ที่จากมา แต่เจ้าสัวในเมืองไทยแตกต่างจากที่อื่นตรงที่นิยมสร้างวัดพุทธนิกายหินยานหรือเถรวาท เนื่องจากเป็นพระราชนิคมของกษัตริย์ไทย โดยเฉพาะรัชกาลที่ 3 ทรงโปรดฯ คนที่สร้างและอุปถัมภ์วัดเป็นพิเศษ

ความสัมพันธ์ระหว่างราชสำนักกับเจ้าสัวเป็นการเกื้อกูลผลประโยชน์ซึ่งกันและกัน จากการที่เจ้าสัวต้องอาศัยเจ้าหน้าที่ในการระบายสินค้าของตนสู่ตลาด⁸⁸ จึงไม่ยากที่จะใช้สายสัมพันธ์ในกงสีสนองนโยบายของรัฐบาล เช่น พระพิทักษ์ทษกอร เจ้าภาชีน้ำตาดลทราย ได้เอาเงินหลวงไปให้คนจีนกงสีฮกเกี้ยน แต่จิว และคณะไปทำโรงหีบอ้อยที่ฉะเชิงเทราเพื่อเร่งส่งออกตามนโยบายของรัฐบาล⁸⁹ เป็นต้น รัชกาลที่ 3 ทรงมีข้อได้เปรียบเหนือกว่ากษัตริย์ก่อนหน้านั้น ตรงที่เคยคลุกคลีกับคนจีนมาแต่ครั้งยังทำการค้าสำเภาส่วนพระองค์ และทรงเข้าใจนิสัยของคนจีนดี⁹⁰ จึงใช้สอยคนเหล่านี้ได้อย่างมีประสิทธิภาพ อาทิ การผลิตสินค้าแปรรูป จากที่สยามเคยส่งเพียงวัตถุดิบให้คนจีนนำไปแปรรูปกลับมาขายก็เปลี่ยนมาเป็นผู้ผลิตสินค้าแปรรูปไปขายเมืองจีนแทน⁹¹ การสืบข่าวและแจ้งเบาะแสทางการค้า เนื่องจากเจ้าสัวเหล่านี้มีเรือสำเภาแวะจอดในเมืองท่าต่าง ๆ ในทะเลย่านนี้ ซึ่งต้องกลับมารายงานให้ทราบอยู่เสมอ เช่น ชาวจากเมืองจีน อินเดีย เวียดนาม สิงคโปร์ และบาห์ลี⁹² เป็นต้น ความรู้ที่ถ่ายทอด

⁸⁷ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 เล่ม 1, หน้า 11.

⁸⁸ เจนนีเฟอร์ เวย์น คุซแมน, การค้าทางเรือสำเภาจีน-สยาม..., หน้า 93.

⁸⁹ “สำเนาคำให้การจีนยิวว่าด้วยเรื่องอั้งยี่เมืองฉะเชิงเทรา,” หอสมุดแห่งชาติ, หนังสือสมุดไทย, (เอกสารคัดลอก), จ.ศ. 1210 (พ.ศ. 2391), เลขที่ 155.

⁹⁰ ญาดา ประภาพันท์, ระบบเจ้าภาชีนายอากาศสมัยกรุงเทพฯ ยุคต้น (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สร้างสรรค์, 2524), หน้า 136.

⁹¹ เจนนีเฟอร์ เวย์น คุซแมน, “การค้าทางเรือสำเภา...”, หน้า 62-81.

⁹² “ระยะทางเรือไปเมืองญวน และบัญชีภาษีต่างๆ,” หอสมุดแห่งชาติ, “หอสมุดแห่งชาติ, หนังสือสมุดไทยดำ, (เอกสารคัดลอก), จ.ศ. 1196 (พ.ศ. 2377) เลขที่ 10. “สำเนาคำให้การจีนยิว เรื่องบรรทุกสินค้าไปจำหน่ายเมืองบาห์ลี,” หอสมุดแห่งชาติ, หนังสือสมุดไทย, (เอกสารคัดลอก), จ.ศ. 1208 (พ.ศ. 2389) เลขที่ 33. “ใบบอกหลวงรัตนศรีอยุธยา บอกรับค่าให้การจีนจอน,” หอสมุดแห่งชาติ, หนังสือสมุดไทย, (เอกสารคัดลอก), จ.ศ. 1210 (พ.ศ. 2391) เลขที่ 28. และ “จดหมายคำให้การตั้งเคาสู เรื่องไปสืบราชการทางเมืองญวน,” หอสมุดแห่งชาติ, หนังสือสมุดไทย, (เอกสารคัดลอก), จ.ศ. 1211 (พ.ศ. 2392), เลขที่ 5.

กันในกงสี เช่น การใช้ลูกคิดคำนวณตัวเลขได้อย่างรวดเร็ว⁹³ และการลงรายการบัญชีอย่างละเอียดที่ นายเรือต้องถวายเป็นงานให้พระองค์ทราบทุกครั้ง⁹⁴ รวมทั้งการสร้างสาธารณประโยชน์ต่าง ๆ เช่น ขุดคลอง สร้างป้อม และวัด ก็สำเร็จได้ด้วยเงินที่ระดมกันในกงสี กิจกรรมเหล่านี้เกิดขึ้นได้เพราะเจ้าสัวได้เข้ามาอยู่ในเครือข่ายของราชสำนักในรัชสมัยของพระองค์แล้ว

ต่างกับคนงานจีนซึ่งส่วนใหญ่เป็นชาวแต้จิ๋ว ซึ่งชักชวนกันมาช่วงต้นรัชกาล เจลีย์ปีละ 12,000 คน⁹⁵ คนงานเหล่านี้ไม่ใช่เครือข่ายของราชสำนัก จึงไม่มีความภักดีต่อรัฐ พวกเขากระจายอยู่ทั่วประเทศ ตามแหล่งประกอบอาชีพซึ่งแบ่งได้ 5 แหล่งดังนี้คือ ต่อเรือสำเภาในเมืองท่าริมแม่น้ำเจ้าพระยา ปลูกอ้อย และทำโรงงานน้ำตาลในเขตภาคกลาง ทำโรงถลุงเหล็กในเขตภาคเหนือ เพาะปลูกพริกไทย ปลูกอ้อยและทำโรงงานน้ำตาลแถบชายทะเลฝั่งตะวันออก และทำเหมืองแร่ดีบุกที่ชายทะเลภาคใต้ นอกจากนี้ในเขตที่มีคนจีนอยู่จะมีโรงงานกลั่นสุรา การค้าฝิ่น และการพนันอยู่ทั่วไป กงสีเท่านั้นที่ยึดโยงแรงงานต่างด้าวนี้เข้าด้วยกัน เนื่องจากพวกเขาต้องช่วยเหลือกันและกัน ทำให้บางครั้งกงสีก็กลายสภาพเป็นอัยยี่ช่องโจรสร้างความเดือดร้อนให้กับทางการต้องปราบปรามอยู่เสมอ การควบคุมแรงงานจีนเหล่านี้จะได้ผลก็ต่อเมื่อรู้ว่าจะควบคุมที่ไหนในกงสีได้อย่างไร

งานของเจ้าสัวจึงไม่เพียงแต่ทำการค้าสำเภาให้ราชสำนักเท่านั้น แต่จะต้องควบคุมคนจีนที่เข้ามาอยู่ในราชอาณาจักรให้มีความภักดีต่อรัฐด้วย รัชกาลที่ 3 ทรงแต่งตั้งเจ้าสัวที่พระองค์ทรงคุ้นเคยมาแต่ครั้งยังกำกับราชการกรมท่าให้มาเป็นขุนนางรับใช้ใกล้ชิด ตำแหน่งสูงสุดคือพระยาโชฎีกราชเศรษฐี ซึ่งเกือบทั้งหมดเป็นชาวฮกเกี้ยน ได้แก่ เจ้าสัวทองจีน⁹⁶ และเจ้าสัวบุญมา⁹⁷ อย่างไรก็ตาม เจ้าสัวที่รัชกาลที่ 3 ทรงไว้วางพระทัยมากที่สุดคือ เจ้าสัวโต ข้าหลวงเดิม

เจ้าสัวโตเป็นลูกชายของหลวงพิชัยวารี(มั่ง แซ่อึ้ง) นายสำเภาเรือฮกเกี้ยนจากตำบลไชยจันทน์กัวยิมเมืองแะห์มิง เจ้าสัวโต คู่กันเคยกับกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ทรงตรัสเรียกว่า “เจ้าสัวเหยียบหัวตะเภา” ซึ่งได้รับฉายานี้จากการเป็นผู้เลือกสินค้านำเข้าในเรือสำเภาเป็นคนแรก เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นครองราชย์สมบัติ เจ้าสัวโตได้รับแต่งตั้งเป็นที่พระพิชัยวารี และเลื่อนขึ้นเป็นพระยาพิชัย

⁹³ มงซิญูร์ ปาลเลกัวซ์. เล่าเรื่องกรุงสยาม... หน้า 221.

⁹⁴ ดู นิธิ เอียวศรีวงศ์. วัฒนธรรมกรรมพิภพวรรณกรรม... หน้า 141.

⁹⁵ D.E. Malloch, Siam : Some General Remarks on its Productions (Calcutta : Thomas at the Baptist Mission Press, 1852), p. 8.

⁹⁶ ต้นตระกูลไกรฤกษ์ เคยเป็นพระยาโชฎีกราชเศรษฐีในสมัยรัชกาลที่ 3 แต่ต่อมาถูกปลดในปี พ.ศ. 2379 เล่าไว้โดยหมอบรัดเลย์ว่า ฝ่าฝืนคำสั่งไปขายข้าวแทนที่จะขายไม้ฝาง ดู พิมพ์ประไพ พิศาลบุตร. สำเภาสยาม ตำนานเจ๊กบางกอก, หน้า 60-64.

⁹⁷ เมื่อรัชกาลที่ 3 ขึ้นครองราชย์ เจ้าสัวบุญมา ได้รับการแต่งตั้งให้เป็นพระวิเศษวารี เลื่อนเป็นพระยาไกรโกษา และปลายรัชกาลได้เป็นพระยาโชฎีกราชเศรษฐี, เรื่องเดียวกัน, หน้า 65-68.

วารี พระยาราชสุภาวดี จางวางพระคลังมหาสมบัติ ในตอนปลายรัชกาลที่ 3 ตามลำดับ⁹⁸ ตำแหน่งสุดท้ายคือเป็นเจ้าพระยานิกรบดินทร์มหากัลยาณมิตร สมุหนายกในสมัยรัชกาลที่ 4 เจ้าสัวโตเป็นต้นตระกูลกัลยาณมิตร และเป็นบิดาของเจ้าจอมมารดาอึ้งในรัชกาลที่ 3

เห็นได้ว่ารัชกาลที่ 3 ทรงใช้ประสบการณ์ด้านการค้าขาย และพระปรีชาญาณส่วนพระองค์ ทำให้ทรงเลือกใช้คนได้เหมาะสมกับงาน พ่อค้าจีนที่ขึ้นชื่อเรื่องความเฉลียวฉลาดและทักษะการค้าที่เหนือชั้น ก็ยังมีอาจครอบงำความคิดของพระองค์ได้ ตรงกันข้ามพระองค์กลับเป็นฝ่ายใช้คนเหล่านี้ได้อย่างมีประสิทธิภาพ ส่งผลให้กลุ่มพ่อค้าจีนยอมเป็นแรงหนุนในการเพิ่มพูนโภคทรัพย์ของแผ่นดินด้วยความเต็มใจ

2. กลุ่มพ่อค้าแขก

ความหมายของ “แขก” มีความหลวมช้อนกัน ถ้าใช้เชื้อชาติเป็นเกณฑ์จะประกอบด้วยพ่อค้ามลายู พ่อค้าอินเดีย และพ่อค้าอาหรับ ถ้าใช้ศาสนาที่พวกเขานับถือ ก็จะเป็นได้ทั้งพ่อค้ามุสลิม พ่อค้าฮินดู และพ่อค้าลิกซ์ พ่อค้าเหล่านี้มักรวมตัวกันในหมู่เครือญาติซึ่งนับถือศาสนาเดียวกัน กลุ่มที่มีจำนวนมากที่สุดคือพ่อค้าที่นับถือศาสนาอิสลาม

ศาสนาอิสลามได้กำหนดแบบแผนชีวิตให้แก่ศาสนิกตั้งแต่เกิดจนตาย พ่อค้ามุสลิมจึงมีกิจกรรมที่ส่งเสริมการรวมตัวกันอย่างเหนียวแน่น โดยคัมภีร์อัลกุรอาน ได้กำหนดให้ชาวมุสลิมที่ทำการค้าต้องช่วยเหลือเกื้อกูลกันด้วยการบริจาคชะกาตให้แก่ญาติพี่น้องเป็นลำดับแรก รองลงมาคือคนยากจน นอกจากนี้ยังกำหนดให้ซื่อสัตย์ต่อลูกค้า และห้ามออกเงินกู้โดยคิดดอกเบี้ย

พ่อค้ามุสลิมในสมัยรัชกาลที่ 3 แบ่งได้เป็นสองกลุ่ม ได้แก่ กลุ่มที่นับถือนิกายสุหนี่ และกลุ่มที่นับถือนิกายชีอะห์หรือแขกเจ้าเซ็น โดยกลุ่มแรกมีจำนวนมากกว่า แต่หัวหน้าของกลุ่มหลังมักได้รับการแต่งตั้งให้เป็นพระยาจุฬาราชมนตรี เจ้ากรมท่าขวา ผู้ดูแลกลุ่มพ่อค้าจากฝั่งทะเลตะวันตกและเวียดนามที่เข้ารีตเป็นคริสต์ทั้งหมด ตำแหน่งนี้สืบสายมาจากกลุ่มพ่อค้าเปอร์เซีย ซึ่งมีต้นตระกูลเดียวกันกับตระกูลบุณฑริกซึ่งเป็นญาติสนิทของราชวงศ์จักรี ดังนั้นพระยาจุฬาราชมนตรี (เถื่อน) พระยาสุริยวงศ์มนตรี (ดิศ) ว่าที่พระคลัง พระยาพิพัฒน์รัตนราชโกษา(ทัต) จางวางพระคลังสินค้า และรัชกาลที่ 3 จึงนับเนื่องเป็นเครือญาติกันด้วย

ล่ำของกรมท่าขวามีตำแหน่งเป็นหลวงโกษาอิศหาก ตอนต้นรัชกาลที่ 3 มีชื่อว่า นักโกตาอาลี เป็นลูกพ่อค้ามลายู มุสลิมนิกายสุหนี่จากเมืองไทรบุรี ส่วนพ่อค้าที่ค้าขายกับราชสำนักตามที่มีชื่อระบุไว้ในจดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ได้แก่ “นักโกตาอันตระสาบ” “นักโกตาเมียละยิม” “นักโกตาถูลามมะหะหมัด” “นักโกตาสะระวาสิ” และ “นักโกตามะหามัดเฟอร์ศ” ซึ่งเป็นพ่อค้ามลายูเช่นกัน เพราะ “นักโกตา” เป็นภาษามลายู แปลว่า พ่อค้า

⁹⁸บัณฑิต ลีช่วยชาญ, ภัยฝรั่งสมัยพระนั่งเกล้า..., หน้า 56.

กลุ่มพ่อค้าเหล่านี้คุมเส้นทางการค้าฝั่งทะเลตะวันตก หลายคนเป็นพ่อค้ามุสลิมส่งเรือจาก บอมเบย์มาค้าขายที่กรุงเทพฯ 3-4 ลำเป็นประจำทุกปี สินค้าที่พ่อค้ามุสลิมนำเข้ามาได้แก่ ผ้า เครื่องเทศ และของเบ็ดเตล็ดจากอิหร่าน อารเบีย และอินเดีย ส่วนขากลับ สยามก็ได้อาศัยพ่อค้าเหล่านี้นำช้าง และ ดีบุก ส่งเป็นสินค้าออก⁹⁹ ต่อมาพ่อค้ากลุ่มนี้ต้องเผชิญกับคู่แข่งคือ พ่อค้าอังกฤษที่ขนส่งสินค้าระหว่าง อินเดียกับสิงคโปร์ และพ่อค้าจีนที่ขนส่งสินค้าระหว่างสิงคโปร์ มะละกา และคาบสมุทรมลายูกับ กรุงเทพฯ พ่อค้ามุสลิมได้สร้างปัญหาให้แก่จอห์น ครอว์ฟอร์ด ทูตอังกฤษที่เข้ามาเจรจาการค้าโดย กล่าวหาว่า พระยาจุฬาราชมนตรี(เถื่อน)ได้ขัดขวางการเจรจา บทเรียนจากความล้มเหลวในการสื่อสาร ครั้งนั้น ทำให้รัชกาลที่ 3 ทรงให้ความสำคัญกับล่ามภาษาอังกฤษมากขึ้น เมื่อได้ทำสนธิสัญญาเบอร์นี้อย่างแล้ว พ่อค้ามุสลิมมีบทบาทน้อยลงโดยเป็นผู้นำเข้าผ้าหลายชนิดจากโรงงานในประเทศอินเดีย¹⁰⁰ และ ต่อมาระยะทางก็สั้นลง เมื่อสยามสามารถสั่งซื้อผ้าฝ้ายของอังกฤษและอินเดียได้โดยตรงจากสิงคโปร์¹⁰¹ งานของพระยาจุฬาราชมนตรีจึงเหลือเพียงการดูแลชาวมุสลิมในแง่ของการปกครองและกิจการทาง ศาสนา

3. กลุ่มพ่อค้ายุโรป

ช่วงเวลาระหว่างปี พ.ศ. 2357-2369 มีพ่อค้ายุโรปที่ตั้งถิ่นฐานอยู่ 2 กลุ่มได้แก่ พ่อค้า โปรตุเกส และพ่อค้าอังกฤษ

พ่อค้าโปรตุเกสมีบทบาทค่อนข้างน้อย ถึงแม้ว่าทูตโปรตุเกสจะได้รับอนุญาตให้สร้างสถานกงสุล และโกดังเก็บสินค้าที่ฝั่งตะวันออกของแม่น้ำ ในปี พ.ศ. 2363 แต่ก็ไม่ได้ช่วยให้การค้ากับมาเก๊าเพิ่มขึ้น แต่อย่างใด ทั้งๆ ที่กรมท่าได้เตรียมล่ามภาษาสเปนซึ่งเป็นคนเชื้อสายโปรตุเกสไว้ให้ แต่เรือสินค้าก็แวะ มาเทียบท่าน้อยจนล่ามต้องไปฝึกภาษาอังกฤษแทน นอกจากนั้นกรุงเทพฯ ยังมีชุมชนโปรตุเกสดั้งเดิม ที่สืบเชื้อสายมาแต่ครั้งอยุธยาตั้งถิ่นฐานอยู่สองบริเวณได้แก่ ย่านกุฎีจีน และสามเสน ชุมชนเหล่านี้มี หัวหน้าปกครองกันแบบเครือญาติ และมีความภักดีต่อราชสำนักโดยมีชื่อเป็นกองทหารอาสาฝรั่งแมน ปืน ในส่วนของการค้าแล้ว ชุมชนของพ่อค้าโปรตุเกสที่กรุงเทพฯ มีขนาดเล็ก พวกเขาทำการซื้อขาย เล็กๆ น้อยๆ ในโรงคลังสินค้าของตนเอง¹⁰²

ตรงกันข้ามกับพ่อค้าอังกฤษที่เริ่มมีบทบาทมากขึ้น จอห์น มอร์แกนเป็นพ่อค้าอังกฤษคนแรกที่ เข้ามาเมืองไทยตามคำเชิญของพระยาพระคลังในสมัยรัชกาลที่ 2 แต่คนที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานเป็นคนแรก

⁹⁹ ดู จุฬิศพงศ์ จุฬารัตน์, ขุนนางกรมท่าขวา การศึกษาบทบาทและหน้าที่ในสมัยอยุธยาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2153-2435 (กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2546), หน้า 272-309.

¹⁰⁰ อินทิวา ซาส์, "เครือข่ายพ่อค้าผ้าชาวอินเดียในสังคมไทยระหว่าง พ.ศ. 2400-2490," วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์ดุสิต บัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2546, หน้า 88.

¹⁰¹ เจนนิเฟอร์ เดย์น คุซแมน, การค้าทางเรือสำเภาจีน-สยาม..., หน้า 62.

¹⁰² อติศร หมวกพิมาย, "กรมท่ากับระบบเศรษฐกิจไทย...", หน้า 281.

คือโรเบิร์ต ฮันเตอร์ ซึ่งเข้ามาในปี พ.ศ. 2367 ฮันเตอร์เป็นชาวสก๊อต เดินทางค้าขายระหว่างบอมเบย์ สิงคโปร์ และกรุงเทพฯ มาก่อนที่จอห์น ครอว์ฟอร์ดจะชักชวนให้เขามาบุกเบิกการค้าในกรุงเทพฯ ฮันเตอร์คงพอมองเห็นลู่ทางแจ่มใส เขาจึงได้ชวนเจมส์ เฮลล์ มาเป็นหุ้นส่วน ตั้งห้างฮันเตอร์แอนด์เฮลล์ขึ้น เขาได้ขอเช่าที่ดินหลวงทำเป็นที่พักและสำนักงาน และได้รับอนุญาตให้สร้างได้ที่หน้าวัดประยูรวงศาวาส ในที่ดินของพระยาสุริยวงศ์มนตรี(ดิศ บุนนาค) นัยยะหนึ่งคือให้เขาอยู่ในสายตาของทางการไทย ในเวลาไล่เลี่ยกัน เขาได้เข้าหุ้นกับจอห์น มอร์แกน ตั้งบริษัทตัวแทนการค้าชื่อ Morgan, Hunter & Co. ในปี พ.ศ. 2370 ที่เมืองสิงคโปร์ด้วย บริษัทนี้เป็นหนึ่งใน 17 บริษัทชั้นนำร่นบุกเบิกของสิงคโปร์ซึ่งทั้งหมดมีพ่อค้าชาวอังกฤษเป็นเจ้าของ¹⁰³ แต่ฮันเตอร์พำนักอยู่ในเมืองไทยมากกว่าเพราะเขามีครอบครัวอยู่ที่นี้ และเนื่องจากขณะนั้นยังไม่มีสถานกงสุลอังกฤษ บ้านของเขาจึงเป็นสโมสรของพ่อค้า ทหารรับจ้าง กลาสีเรือ นักบวช และมีชนชั้นนารีชาวตะวันตกทั้งหมด เพราะฮันเตอร์ให้การเลี้ยงรับรองอย่างดี และมีการแลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสารระหว่างกันเป็นประจำ

ฮันเตอร์เป็นพ่อค้าอังกฤษที่ปรับตัวเข้ากับราชสำนักสยามได้เป็นอย่างดี เขาได้กลายเป็นคนวางในสมกับที่ได้รับแต่งตั้งให้เป็น “หลวงอาวรุทวิเศษประเทศพาณิชย์” ซึ่งมีภารกิจไม่ต่างไปจากบรรดาเจ้าสัวที่ช่วยราชการ เช่น การจัดหาอาวรุท และการช่วยให้รัฐบาลเจรจากับเฮนรี เบอร์นี เป็นต้น การปรับตัวกับระบบเส้นสายของพ่อค้าจีนในราชสำนัก ฮันเตอร์ก็ทำได้ดีเช่นกัน แม้ในตอนแรก เขาจะหนี้สูญเกือบเงินไม่ค่อยได้ แต่พอนานวันเข้า เขาก็รับวิธีการค้าประกันความเสี่ยงของพ่อค้าจีนมาใช้ อาทิ ยอมให้สินเชื่ออย่างรวดเร็ว 40 วัน อย่างช้า 1 ปีและจ่ายปีละ 4 งวด การป้องกันคนโกงโดยจ้างคนติดตามลูกหนี้ และอาศัยเจ้าหน้าที่บ้านเมืองไปข่มขู่¹⁰⁴ เป็นต้น เนื่องจากพ่อค้าทุกคนเป็นนักปฏิบัติ จึงไม่ได้มีสิ่งใดที่ยากต่อการเรียนรู้ซึ่งกันและกัน

ช่วงเวลาแห่งการทำกรุงเทพฯ ให้เป็นเมืองที่ให้โอกาสทำกำไรแก่พ่อค้านานาชาติใกล้มาถึง สมดังคำสัญญาที่กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ให้ไว้กับจอห์น ครอว์ฟอร์ดว่า “ให้พวกพ่อค้าอังกฤษไปมาค้าขายเถิด จะทรงเป็นพระธุระทำนุบำรุงเอง”¹⁰⁵ ด้วยเหตุที่ทรงส่งเสริมการพาณิชย์ สินค้าของสยามจึง

¹⁰³ 1. A.L. Johnston & Co., 1819 or 1820. 2. Guthrie & Co., 1821. 3. George Armstrong & Co., 1822. 4. John Purvis & Co., 1822. 5. Syme & Co., 1823. 6. Spottiswoode & Company, 1824. 7. Jose D Almeida & Sons, 1825. 8. Crane Bros., 1825. 9. Maxwell & Co., existing by 1827. 10. Morgan, Hunter & Co., existing by 1827. 11. Napier, Scott & Co., existing by 1827. 12. Thomas & Co., existing by 1827. 13. Ker, Rawson & Co., 1828. 14. Boustead & Co., 1832. 15. Boustead & Co., 1830. 16. Hamilton, Gray & Co., 1832. 17. Shaw, Whitehead & Co., 1834. ดู Peter J. Drake, Currency, Credit and Commerce : Early Growth in Southeast Asia (Aldershot : Ashgate Publishing Ltd., 2004), p. 52.

¹⁰⁴ เฟรเดอริค อาร์เธอร์ นีล, ชีวิตความเป็นอยู่ในกรุงสยามในทัศนะของชาวต่างประเทศ ระหว่าง พ.ศ. 2383-2384 ลินจง สุวรรณโภคิน(แปล) (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2525), หน้า 160.

¹⁰⁵ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาธรรมาธิราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2, หน้า 195.

จำหน่ายได้มาก ณ ตลาดปลอดภาษีปลายแหลมมลายู ในทางกลับกันเรือกำปั่นของพ่อค้าอังกฤษกลับไม่สามารถฝ่าด่านของกองเรือสำเภาสยามได้ เพราะพ่อค้าสำเภาในเครือข่ายของราชสำนักสยามได้รับสิทธิพิเศษ อาทิ ชี้อ้นน้ำตาล ข้าว ได้ในราคาถูก แม้สินค้าของชาวอังกฤษเอง เช่น ผ้าและฝิ่น ก็ต้องอาศัยพ่อค้าสำเภาเป็นคนกลาง¹⁰⁶ กำไรจึงตกเป็นของพระองค์และเจ้าสัวจีน อย่างไรก็ตามการค้าแบบอาศัยเครือข่ายส่วนตัวเป็นสิ่งที่อยู่ตรงกันข้ามกับการค้าเสรีที่มีอังกฤษเป็นผู้ริเริ่ม และอังกฤษต้องการบังคับให้สยามทำกติกาใหม่ที่วางอยู่บนการปฏิเสศการผูกขาดทุกชนิด ปรัชญาการค้าของพระองค์จึงกำลังจะถูกทดสอบ

แนวคิดการค้าเสรีในประเทศอังกฤษ

เครือข่ายการค้าของราชสำนักสยามมีส่วนทำให้รัชกาลที่ 3 ทราบข่าวความเป็นไปของการค้าในย่านนี้ ชาวอังกฤษสร้างปืนัง ในปี พ.ศ. 2329 และสิงคโปร์เป็นเมืองท่าปลอดภาษีในปี พ.ศ. 2362 อยู่ในความสนใจของพระองค์มาโดยตลอด การค้าเสรีของอังกฤษเป็นแนวคิดใหม่ แม้ในยุโรปเอง แนวคิดนี้ก็ยังไม่ตกผลึกดี ดังเช่น เนเธอร์แลนด์ และฝรั่งเศส ที่ยังคงคุ้นเคยกับการสร้างข้อได้เปรียบจากการผูกขาด มิพักต้องกล่าวถึงจีนที่ปิดกั้นพ่อค้าต่างชาติไว้แค่เมืองกวางตุ้งเท่านั้น

แนวคิดการค้าเสรีมีแหล่งกำเนิดมาจากประเทศอังกฤษ โดยเป็นข้อเรียกร้องของหอการค้าซึ่งเป็นการรวมกลุ่มของนักธุรกิจแหล่งผลิตอุตสาหกรรมต่างๆ ณ ประเทศนั้นราวศตวรรษที่ 18 เช่น กลุ่มเจ้าของโรงงานทอผ้าในแมนเชสเตอร์ เป็นต้น หอการค้าเหล่านี้เชื่อว่า รัฐบาลไม่ควรจะเข้ามายุ่งเกี่ยวกับกิจกรรมทางเศรษฐกิจของเอกชน กิจกรรมทางธุรกิจซึ่งวางอยู่บนสมมติฐานที่ว่า พ่อค้ามีสิทธิที่จะกระทำการค้าได้ตามใจชอบทั่วโลกเป็นสิ่งที่ถูกต้อง เอกชนจึงปรารถนาให้รัฐต่างแดนยกเลิกระบบผูกขาด หรือหากมีก็ควรใช้อัตราภาษีที่เป็นมาตรฐานเดียวกัน นอกจากนั้นพวกเขายังเรียกร้องให้รัฐบาลของเขากระทำทุกวิถีทางเพื่อเผยแพร่แนวคิดเสรี

นโยบายของรัฐบาลอังกฤษที่มีต่อหลายประเทศในเอเชียจึงเป็นการปฏิบัติควบคู่กันไประหว่างลัทธิพาณิชย์นิยมกับลัทธิทุนนิยมเสรี กล่าวคือลัทธิพาณิชย์นิยม มีลักษณะสำคัญสองประการ ได้แก่ การส่งออกสินค้าให้มากกว่าการนำเข้า และการสะสมทองคำและเงินตราไว้ในประเทศ ในขณะที่ทุนนิยมเสรี มีหลักการที่เสนอโดย Adam Smith ว่า ผู้ปกครองควรส่งเสริมการลงทุน การบริโภคนิยม และการจ้างงานให้เป็นไปโดยเสรีให้มากที่สุด¹⁰⁷

ดังนั้นในแง่ปฏิบัติ อังกฤษยังคงพยายามสร้างข้อได้เปรียบจากการยึดกุมเส้นทางเดินเรือระหว่างอินเดียกับจีน การทำลายระบบผูกขาดที่เนเธอร์แลนด์ใช้กับอาณานิคม และระบบการค้าแบบ

¹⁰⁶ Won Lin Ken, *The Trade of Singapore...*, p. 137.

¹⁰⁷ Takashi Negishi, *History of Economic Theory*, p. 8.

บรรณาการที่จีนให้กับสยามจึงเป็นไปเพื่อให้ประเทศในเอเชียเป็นแหล่งระบายสินค้าอุตสาหกรรมของประเทศแม่และฝิ่นที่ปลูกกันในอาณานิคมของตนเพียงประการเดียว

การแย่งชิงเส้นทางเดินเรือปรากฏขึ้นอย่างต่อเนื่องกับบริษัทดัตช์อีสต์อินเดียหรือ Vereniging Oost Indische Compagnie (V.O.C) ของเนเธอร์แลนด์ซึ่งผูกขาดการค้าในหมู่เกาะเครื่องเทศมาก่อน หลังจากอังกฤษสร้างเมืองปีนังแล้วพบว่าเมืองนี้เป็นได้เพียงสถานีพักสินค้าและซ่อมแซมเรือเท่านั้น ไม่อาจแข่งขันกับเมืองมะละกาและปัตตาเวียของเนเธอร์แลนด์ที่อยู่ในเส้นทางเดินเรือไปจีนได้ จึงหะเป็นของอังกฤษเมื่อสงครามระหว่างเนเธอร์แลนด์กับฝรั่งเศสในทวีปยุโรปทำให้เนเธอร์แลนด์ถอนตัวจากปัตตาเวียในปี พ.ศ. 2343 หลังจากนั้นระหว่างปี พ.ศ. 2354-2359 Sir Thomas Stamford Raffle ข้าราชการอังกฤษได้เผยแพร่แนวคิดการค้าเสรีให้แก่คนพื้นเมืองซึ่งเป็นไปเพื่อเพาะเชื้อความเกลียดชังและบ่อนทำลายระบบผูกขาดของเนเธอร์แลนด์ ก่อนยอมยกหมู่เกาะเครื่องเทศคืนให้แก่เนเธอร์แลนด์ ยกเว้นเกาะสิงคโปร์ที่ยังหวงไว้เพราะมีข้อได้เปรียบด้านทำเลที่ตั้ง

Raffle ได้พัฒนาสิงคโปร์ให้เป็นแม่แบบของการค้าเสรีในภูมิภาคเอเชีย แต่ในอีกด้านหนึ่งก็มุ่งทำลายเนเธอร์แลนด์ซึ่งเป็นคู่แข่งทางการค้าและกีดกันไม่ให้ฝรั่งเศสมีอิทธิพลเหนือเส้นทางการค้าไปจีน Raffle บรรลุผลสำเร็จ เขาทำให้สิงคโปร์เป็นเมืองท่าที่มีมูลค่าสูงขึ้นอย่างต่อเนื่อง จาก 4 ล้านเหรียญในปลายปี พ.ศ. 2363 จนถึง 11 ล้านเหรียญในปี พ.ศ. 2367¹⁰⁸

ในขณะนั้นกรุงเทพฯ ยังคงเป็นคู่ค้าสำคัญของจีน เพราะพ่อค้าจีนโพ้นทะเลได้กำไรจากการค้าระหว่างกรุงเทพฯ กับเมืองท่าของจีน พวกเขาใช้เรือสำเภานขนส่งเครื่องใช้ไม้สอย อาทิ ชา เครื่องถ้วยชาม ฯ มาขายให้แก่พ่อค้าพวกเดียวกัน ซึ่งไม่จำเป็นที่จะต้องขนไปยังสิงคโปร์ แล้วขนย้อนมาขายให้สยามอีก นอกจากนั้นกรุงเทพฯ ก็ไม่เหมือนกวางตุ้ง มะละกาหรือสิงคโปร์ ตรงที่ไม่ได้เป็นแหล่งรวมสินค้าที่ผลิตจากยุโรปหรืออินเดีย เพื่อส่งต่อไปยังประเทศอื่นๆ ในเอเชีย¹⁰⁹ แต่กรุงเทพฯ เป็นแหล่งส่งออกสินค้าแปรรูป อาทิ น้ำตาลทราย และผลผลิตพื้นเมืองอันหลากหลายในเมืองบริวารของสยามส่งไปขายเมืองจีน ที่ตั้งของกรุงเทพฯ ก็เหมาะสำหรับเป็นศูนย์กลางกระจายสินค้าเบ็ดเตล็ดของเมืองจีนไปยังประเทศใกล้เคียงได้อย่างสะดวก กระบวนการทั้งหมดนี้ต้องกระทำผ่านพระคลังสินค้าที่อะลุ่มอล่วยให้เป็นพิเศษแก่กองเรือสินค้าของพ่อค้าชาวจีน

¹⁰⁸ ดู D.R. Sar Desai, British Trade and Expansion in Southeast Asia (New Delhi: Allied Publisher Ltd., 1977), p.

¹⁰⁹ เจนนิเฟอร์ เวย์น คัชแมน, การค้าทางเรือสำเภากิจ-สยาม..., หน้า 54.

ในระหว่างที่อังกฤษต้องการพิสูจน์ข้อดีของแนวคิดการค้าเสรีให้เป็นที่ประจักษ์แก่ชาวโลก รัชกาล 3 ก็กำลังอยู่ในระหว่างการทดลองของใหม่เช่นกัน¹¹⁰ ในปีแรกของการขึ้นครองราชย์ พระองค์ได้ลดการผูกขาดของกรมพระคลังสินค้า โดยมีประเภทของสินค้าต้องห้ามน้อยลงกว่าเดิม จนกระทั่งเหลือเพียงน้ำตาลทรายเท่านั้น ถึงราชสำนักจะไม่ทำการค้าต่างประเทศโดยตรงแล้ว แต่พ่อค้าชาวจีนยังเป็นกำลังสำคัญสนองนโยบาย ส่งผลให้รายได้จากการส่งออกเพิ่มขึ้น เฉพาะที่ไปสิงคโปร์ในปี พ.ศ. 2368-69 มีมูลค่าถึง 168,486 เหรียญสเปน¹¹¹ แม้จะอยู่ในขั้นเริ่มต้น แต่ก็ทำให้ทรงมั่นพระทัยในแนวทางที่เลือกเดิน เห็นได้ว่าการลงนามในสนธิสัญญาเบอร์นี้อย่างที่ไปสิงคโปร์ไม่ได้แย่งชิงเหล่านักเดินเรือออกไปจากสยาม แม้พวกเขาจะสามารถซื้อหาสินค้าชนิดเดียวกันได้ในสิงคโปร์ก็ตาม ตรงกันข้ามการเกิดขึ้นของสิงคโปร์กลับช่วยให้สินค้าของสยามได้ไปเปิดตัวในตลาดยุโรป แม้นโยบายปลอดภาษีของอังกฤษจะผลักดันให้สิงคโปร์เป็นเมืองท่าที่ประสบความสำเร็จสูงสุดในภูมิภาคเอเชียอาคเนย์ ทิ้งให้กรุงเทพฯ เป็นเมืองท่าอันดับสอง ที่มีมูลค่าสินค้าเข้า-ออกเล็กกว่าสิงคโปร์ 3 เท่า¹¹² แต่เมืองท่ากรุงเทพฯ ก็ยังมีขนาดโตแจ่มใส เพราะเรือสินค้ายังคงเพิ่มขึ้น เพียงแต่เพิ่มขึ้นในอัตราที่น้อยกว่าสิงคโปร์

ดังนั้น โดยเนื้อแท้แล้ว รัชกาลที่ 3 มิได้มีอคติกับแนวคิดการค้าเสรีมาตั้งแต่ที่พบกับจอห์น ครอว์ฟอร์ด ดังเช่นเขาชมพระองค์ว่า “ทรงพระปรีชาญาณ...เฉียบแหลมกว่าเจ้านายพระองค์อื่น”¹¹³ หลังจากคบหากันมาสองทศวรรษ พระองค์ก็ยังไม่เปลี่ยนพระทัย ถึงแม้จะต้องประสบกับความยุ่งยากในการปราบปรามฝิ่นที่ทะลักเข้ามาก็ตาม แนวคิดการค้าเสรีของพระองค์จึงยังปรากฏในประกาศห้ามซื้อขายสุบหรือกินฝิ่นในปี พ.ศ. 2382 ที่ว่า

มีพระราชประสงค์ให้ทำมาหากินโดยปราศจากโทษ จะให้มีประโยชน์ต่อทรัพย์สิน และอยู่เย็นเป็นสุขทั่วไป...ให้ซื้อขายได้ตามใจสมัคร โดยพระทัยปรารถนาจะให้เจ้าภาษีเจ้าสัวลูกค้านิชที่เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารมีทรัพย์สินบริบูรณ์มั่งคั่งเป็นเศรษฐีขึ้น จะได้อำนาจพระนครไปภายหลัง”¹¹⁴

การเตรียมพร้อมรับการค้าในระบบสนธิสัญญา

¹¹⁰ปี พ.ศ. 2368 รายงานจากเรือสินค้าอังกฤษที่แล่นออกจากท่าเรือกรุงเทพฯ ที่มีไปถึงจอห์น ครอว์ฟอร์ด ผู้รักษาราชการสิงคโปร์ ดู ขำวตอนต้นรัชกาลที่ 3 ตามรายงานราชการอังกฤษ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์(แปล), (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2475), หน้า 1.

¹¹¹ดู D.R. Sar Desai, *British Trade and Expansion...*, p. 80.

¹¹²ดูเปรียบเทียบมูลค่าสินค้าเข้า-ออกของสิงคโปร์ ไทย และเนเธอร์แลนด์(ชวา) ปี พ.ศ. 2367, *Ibid.*, p. 44.

¹¹³ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2...*, หน้า 195.

¹¹⁴ดู ประกาศห้ามซื้อขาย สุบหรือกินฝิ่นของพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 เมื่อปี พ.ศ. 2382 ใน เซอร์จอห์น เบาว์ริง, *ราชอาณาจักรและราชรัฐสยาม เล่ม 2 พิมพ์ครั้งที่ 2, ชาลวูวิทซ์ เกษตรศิริและคณะ(บรรณาธิการ)* (กรุงเทพฯ : มูลนิธิโดยต้าแห่งประเทศไทย, 2550), หน้า 303-305.

ในสมัยรัชกาลที่ 3 ความพยายามของอังกฤษที่จะเป็นศูนย์กลางเครือข่ายการค้าของโลกใกล้บรรลุผล หลังจากครอบครองอินเดีย ก่อตั้งปีนัง สิงคโปร์ และมะละกาแล้ว ก้าวต่อไปคือการกุมเส้นทางเดินเรือไปเมืองจีนได้ก่อนฝรั่งเศส เมืองตามรายทางเหล่านี้เป็นสาขาการบริหารงานของอังกฤษภายใต้ชื่อที่เรียกรวมๆ กันว่า British Straits Settlement ในแง่การบริหาร รัฐบาลอังกฤษส่งข้าหลวงมาประจำการโดยมีอินเดียเป็นศูนย์กลาง ต่อมาจึงให้เมืองบริวารแต่ละเมืองมีอิสระในการปกครองตนเอง แต่อยู่ภายใต้การกำกับนโยบายต่างประเทศของข้าหลวงอังกฤษในอินเดีย ปัญหาที่พม่าและการเข้าเกาะปีนังจากสุลต่านเมืองไทรบุรีทำให้ฝ่ายบริหารใน B.S.S. มีกรณีพิพาทกับสยามมากขึ้นเรื่อยๆ

ส่วนในแง่การพาณิชย์ นักธุรกิจชาวอังกฤษและเจ้าหน้าที่การค้าของ B.S.S. ทั้งในปีนังและสิงคโปร์ ล้วนเห็นตรงกันว่า ระเบียบราชการของสยามเป็นอุปสรรคในการทำกำไรของพวกเขาเนื่องจากให้สิทธิพิเศษแก่พ่อค้าจีนซึ่งทำให้พวกเขาเสียเปรียบ พวกพ่อค้าพยายามมาโดยลำดับที่จะให้รัฐบาลอังกฤษในอินเดียบังคับให้สยามแก้ไขกฎเกณฑ์ที่เป็นอุปสรรค ได้แก่ ภาษีและค่าธรรมเนียมที่เก็บซ้ำซ้อนและเก็บเฉพาะเรือสินค้าตะวันตก การค้าของราชสำนัก และการตั้งราคาซื้อขายตามใจชอบของพระคลังสินค้า เป็นต้น พวกพ่อค้าคิดว่าการทำสนธิสัญญาการค้ากับสยามจะทำให้พวกเขาได้ลดต้นทุนด้านภาษี และเชื่อมั่นว่าสินค้าที่พวกเขามี อาทิ ผ้า ของใช้จากยุโรป และฝิ่นจากอินเดียสามารถแข่งขันกับพ่อค้าจีนและราชสำนักสยามได้ แต่อุปสรรคดังกล่าวเกินขีดความสามารถของพวกเขา เว้นแต่จะได้รับการสนับสนุนจากฝ่ายบริหารที่มีกองทัพหนุนหลัง ดังนั้นการค้าในระบบสนธิสัญญาก็คือการทำลายกำแพงภาษีเพื่อให้พ่อค้าอังกฤษมีอำนาจเหนือตลาดนั่นเอง

การค้าในระบบสนธิสัญญาไม่ใช่สิ่งใหม่สำหรับราชสำนักสยาม เพราะรัชกาลที่ 2 ก็เคยลงพระนามในสัญญาพระราชไมตรีกับโปรตุเกสมาก่อนในปี พ.ศ. 2361 เพียงแต่ว่าสัญญาดังกล่าวเป็นข้อตกลงการค้าระหว่างรัฐต่อรัฐที่ต่างฝ่ายต่างก็ดำเนินการค้าแบบผูกขาดเช่นกัน แต่สนธิสัญญาที่จอห์น ครอว์ฟอร์ดเสนอให้รัชกาลที่ 2 ลงพระนามในปี พ.ศ. 2363 นี้ไม่เหมือนกับสนธิสัญญาที่ทำกับโปรตุเกส ตรงที่เป็นข้อเรียกร้องของเอกชนอังกฤษที่ต้องการให้รัฐสยามปฏิบัติตามเงื่อนไขทางการค้าที่มีความมั่นคงแน่นอนและถาวร¹¹⁵ ซึ่งหมายถึงท่าเรือกรุงเทพฯ ต้องยกเลิกการเลือกปฏิบัติที่ทำกันมาช้านานหรืออย่างน้อยหนึ่งให้ยกเลิกการค้าแบบที่ใช้เส้นสายความสัมพันธ์ส่วนตัว และจะเป็นมาตรฐานเดียวกันได้ก็ต่อเมื่อมีข้อตกลงที่เป็นลายลักษณ์อักษรผูกมัดให้ทุกฝ่ายต้องปฏิบัติตาม

¹¹⁵ ภาระหน้าที่ของครอว์ฟอร์ดมี 3 ประการ ได้แก่ 1. สร้างความมั่นใจว่าไทยจะเป็นพันธมิตรกับอังกฤษในกรณีที่ต้องทำสัญญากับพม่า 2. เพื่อสถาปนาความสัมพันธ์ทางการค้าระหว่างอังกฤษกับไทยบนเงื่อนไขทางการค้าที่มีความแน่นอนและความมั่นคงถาวร และ 3. เพื่อเจรจาให้สุลต่านไทรบุรีได้กลับคืนสู่ไทรบุรี ดู อติศร หมวกพิมาย, "กรมท่ากับระบบเศรษฐกิจไทย....," หน้า 201.

แม้ข้อเสนอของจอห์น ครอว์ฟอร์ดจะไม่ถึงกับทำลายกำแพงภาษีและโครงสร้างการผูกขาดของรัฐบาล แต่ก็ไม่ใช่สิ่งที่ปฏิบัติกันในหมู่พ่อค้านักเดินเรือในย่านนี้มาก่อน การค้าในระบบสนธิสัญญาของอังกฤษจึงเป็นเรื่องใหม่ ที่ฝ่ายสยามโดยพระยาสุริยวงศ์มนตรี(ดิศ บุนนาค) ผู้ดูแลงานกรมพระคลังต้องใช้เวลาพิจารณาอย่างละเอียดนานถึง 4 เดือน โดยให้ฝ่ายอังกฤษคำประกันว่าจะมีจำนวนเรือสินค้าเข้ามาอย่างน้อย 5 ลำ แต่ก็ไม่เป็นที่ตกลงกัน ครอว์ฟอร์ด ได้ใช้ช่วงเวลานี้สานสัมพันธ์กับกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์โดยขอเข้าเฝ้าถึง 4 ครั้ง การแลกเปลี่ยนความเห็นกันทำให้เขาประทับใจในความฉลาดของพระองค์ “เจ้าชายกรมเจ้าพระ...ทรงมีความรอบรู้ ฉลาดเฉลียว...มีสติปัญญาเหนือกว่าเจ้าชายและเสนาบดีทั้งปวง”¹¹⁶ ครอว์ฟอร์ดมีความรู้ในภาษามลายูเป็นอย่างดี การสื่อสารกับฝ่ายไทยผ่านล่ามภาษามลายูของกรมท่าฯ จึงไม่เป็นปัญหามาก ถึงกระนั้นการเดินทางสำรวจและทำแผนที่ของเขาก็สร้างความไม่ไว้วางใจให้แก่ฝ่ายไทย เขาได้รวบรวมข้อมูลทั้งการค้า เศรษฐกิจ และการเมืองปลายรัชกาลที่ 2 ไว้มาก ถึงจะไม่ได้ลงเอยด้วยการทำสนธิสัญญากัน แต่ข้อมูลที่เขาได้ ก็เพียงพอสำหรับการวางแผนรุกทางการทูตขั้นต่อไป

เนื่องจากที่ผ่านมากการดำเนินการค้าของสยามจะยึดธรรมเนียมของชาวตะวันตก โดยมิเงินเป็นพี่ใหญ่ที่วางความสัมพันธ์ระหว่างประเทศอยู่บนความไว้นับถือใจกัน การรักษามิตรภาพเป็นสิ่งสำคัญที่สุด ส่วนผลประโยชน์ด้านวัตถุดิบเป็นเรื่องรอง เพราะขุนนางจีนรับรู้ถึงการค้าที่แฝงมาในระบบบรรณาการอย่างดี แต่ที่ไม่ขัดขวางเพราะเห็นแก่มิตรภาพ ทำนองเดียวกัน แม้จีนจะไม่เคยรุกรานสยามเพราะไม่มีอาณาเขตติดต่อกันเหมือนเวียดนามและพม่า แต่สยามในฐานะน้องเล็กก็มอบน้อมด้วยการส่งเครื่องราชบรรณาการไปทุกปีดีกว่าที่จีนกำหนด เพราะทำให้ได้รับสิทธิพิเศษทางการค้าในท่าเรือรายรอบเมืองกวางตุ้งซึ่งทำรายได้อย่างงามให้แก่เจ้าภาพหลวง ดังนั้นสยามจึงคุ้นเคยกับการใช้เส้นสายความสัมพันธ์มากกว่าสัญญาที่ลงลึกในรายละเอียด ธรรมเนียมนี้เป็นรากฐานของการทำการค้าในหมู่ประชาชนของทั้งสองฝ่ายด้วยเช่นกัน สิทธิพิเศษต่างๆ ที่เจ้าพนักงานสยามให้แก่พ่อค้าจีนโพ้นทะเลนั้นก็เป็นการแลกเปลี่ยนน้ำใจซึ่งกันและกัน เช่น พ่อค้าจีนนำเรือมากล้าเข้ามาจอด ให้ราชสำนักเช่าเรือสำเภา และให้พื้นที่บนเรือฝากสินค้าไปขายเมืองจีน ฝ่ายสยามก็จะแลกด้วยการลดหย่อนภาษีขาเข้า-ขาออกให้ เป็นต้น

การค้าในระบบสนธิสัญญาที่อังกฤษเรียกร้องต่อสยามนั้นเป็นการท้าทายต่อธรรมเนียมปฏิบัติเป็นอย่างยิ่ง รัชกาลที่ 3 ทรงแก้ปัญหานี้ในแบบที่ผู้นำรัฐจารีตไม่ค่อยจะทำกัน ทั้งๆ ที่การเปิดเสรีการค้าลิดรอนสิทธิพิเศษของเจ้านายและขุนนางทำให้มีรายได้ไม่แน่นอน หากพระองค์เห็นแก่ฐานกำลังในระบบศักดินาก็คงจะวางเฉยปล่อยให้ปฏิบัติกันไปตามเดิม แต่รัชกาลที่ 3 กลับเลือกที่จะปรับความคิดของเจ้านายและขุนนางให้เข้ากับระบบการค้าใหม่ที่มีกติกาสัจเจนและอยู่ในมาตรฐานเดียวกัน

¹¹⁶John Crawford, *Journal of an Embassy...*, p. 125-6.

สันนิษฐานว่า ได้มีการจัดสรรผลประโยชน์จนลงตัว ประกอบกับพระองค์มีพระราชประสงค์จะสร้างความเจริญให้แก่บ้านเมืองโดยอาศัยความร่วมมือจากทุกคนทุกฝ่าย เนื่องจากพระองค์และกลุ่มพ่อค้าได้มองเห็นลู่ทางสร้างรายได้ให้แก่แผ่นดินจากการค้าส่งออก กรมท่าจึงเป็นหน่วยงานแรกที่ได้รับการปรับปรุงให้เป็นไปตามทิศทางดังกล่าว โดยตั้งกรมล่ามฝรั่ง และเจ้าทำยุโรปให้อยู่ในสังกัดของกรมท่ากลางมาตั้งแต่ปลายรัชกาลที่ 2¹¹⁷ ทั้งนี้ก็เพราะทรงมั่นใจว่า จะมีเรือสินค้าชาติตะวันตกเข้ามาจอดมากกว่า 5 ลำโดยไม่พะวงกับภาษีขาเข้าที่หายไป นับว่าเป็นการเตรียมพร้อมรับการค้าในระบบสนธิสัญญา ถึงแม้ทางอังกฤษจะยังไม่ค้าประกันจำนวนเรือก็ตาม

นอกจากนั้นการนำระบบเจ้าภาษีนายอากรมาใช้ก็ไม่เกี่ยวข้องกับการหารายได้มาทดแทนการให้เสรีภาพทางการค้า¹¹⁸ กล่าวคือระบบเจ้าภาษีอากรกับการลดการผูกขาดไม่เกี่ยวข้องกัน ถึงแม้จะทรงประกาศใช้ในเวลาไล่เลี่ยกันก็ตาม การที่ทรงนำระบบเจ้าภาษีอากรมาใช้ก็เพราะปลายสมัยรัชกาลที่ 2 การค้าระหว่างประเทศได้ตั้งให้ตลาดภายในประเทศขยายตัวจนรายได้ของแผ่นดินเพิ่มจากตัวเลขหลักเดียวในตอนต้นรัชกาลมาเป็นตัวเลขสองหลัก ถึงกระนั้นรายได้ของแผ่นดินก็น่าจะมีมากกว่านี้เนื่องจากการจัดเก็บที่รั่วไหล ตรวจสอบยาก และไม่เป็นมาตรฐานเดียวกัน นอกจากนี้การให้เอกชนรับสัมปทานผูกขาดสินค้าส่งออก 38 ชนิด ยังเป็นการจัดวางระบบบัญชีให้สะดวกต่อการวางแผนค่าใช้จ่ายล่วงหน้า พระราชดำริดังกล่าวจึงมิได้เป็นผลจากการมุ่งชดเชยรายได้ที่เสียไปจากการค้า การสร้างวัด และการสงคราม¹¹⁹ แต่เป็นผลมาจากพระอริยาศัยของพระองค์ ที่ได้มีการสะสมประสบการณ์ความรู้จนตระหนักพระทัยว่า ถึงเวลาแล้ว ที่ต้องแปลงข้อเท็จจริงทั้งหลายให้อยู่ในรูปตัวเลขบัญชีอันสะดวกต่อการทำความเข้าใจและตรวจสอบได้ตรงกัน

ถึงแม้ในภาพรวมแล้ว รัชกาลที่ 3 ไม่ค่อยไว้วางพระทัยในอังกฤษนัก แต่การที่อังกฤษช่วยจำกัดพื้นที่ของเจ้าเมืองไทรบุรีให้ก็เป็นบททดสอบความจริงใจได้ในระดับหนึ่ง จนในที่สุดพระองค์ก็ตัดสินใจพระทัยรับการเจรจาของเฮนรี เบอร์นีเย์ ทูตอังกฤษคนต่อมาในปี พ.ศ. 2368 ด้วยทรงมีจุดยืนว่า อังกฤษต้องยอมรับในอำนาจของสยามเหนือไทรบุรีและกลันตัน และการค้าในระบบสนธิสัญญาก็น่าจะช่วยให้รายได้จากการส่งออกเพิ่มขึ้น อย่างไรก็ตามการปฏิรูประบบงานการคลังนั้นเป็นผลมาจากการที่ราษฎรมีรายได้มากพอที่จะเสียภาษีได้ ความรู้ที่พัฒนาขึ้นภายในสังคมไทยมาได้ระดับหนึ่งช่วยให้เห็นความจำเป็นของการจัดระบบตรวจสอบให้เป็นมาตรฐานเดียวกัน การค้าในระบบสนธิสัญญาของอังกฤษที่

¹¹⁷ อติศร หมวกพิมาย, "กรมท่ากับระบบเศรษฐกิจไทย...", หน้า 52.

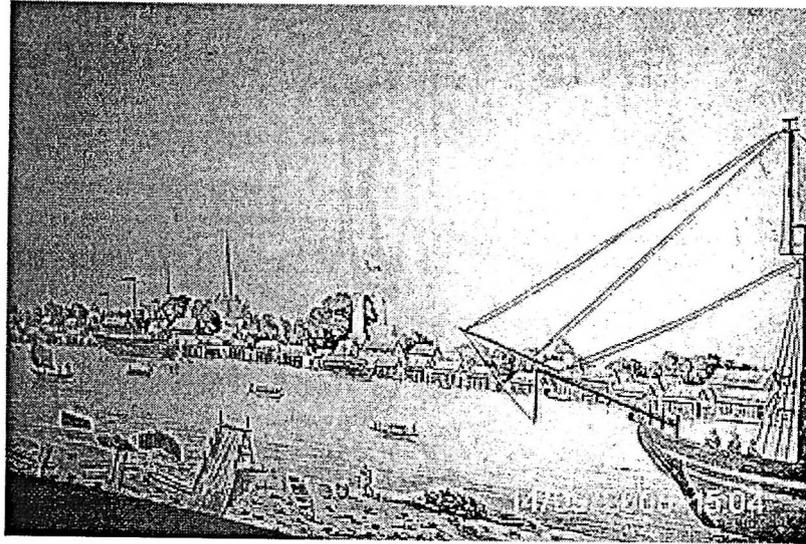
¹¹⁸ บาทหลวงปาลแกวซ์เล่าว่า จอห์น ครอว์ฟอร์ด เป็นผู้เสนอแนวคิดให้เอกชนประมูลภาษีนี้แก่รัชกาลที่ 3 เพื่อไม่ให้ษัตริย์ต้องเสียมพระเกียรติที่ทำการค้าเอง และสะดวกแก่การกำหนดรายได้ประจำ ผู้เขียนจึงเห็นว่าไม่เกี่ยวข้องกับการชดเชยรายได้ ดู มงซิญเยอร์ ปาลแกวซ์, เล่าเรื่องกรุงสยาม, หน้า 286-287.

¹¹⁹ ดู ญาคดา ประภาพันธ์, ระบบเจ้าภาษีนายอากร..., หน้า 119.

เรียกร่องให้สยามมีกติกาค่าที่ชัดเจนไม่ใช่เรื่องที่ยากเกินกว่าที่จะปรับองค์กรเศรษฐกิจรองรับได้ ดังนั้นรัชสมัยของพระองค์จึงมีการพัฒนานวัตกรรมความรู้ที่สอดคล้องไปในทิศทางเดียวกับเศรษฐกิจที่เคลื่อนไหวไม่หยุดนิ่ง

ภาพที่ 2.2 เมืองท่ากรุงเทพฯ

ภาพสีน้ำ วาดโดย George Finlayson ซึ่งเข้ามาเมืองไทยพร้อม John Crawford

ภาพจากมิวเซียมสยาม <http://www.tour-bangkok-legacies.com/museum-siam.html>

สรุป

ปรัชญาการค้าของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวในช่วงก่อนลงนามในสนธิสัญญาเบอร์นี้อยู่เป็นก้าวแรกของการเรียนรู้อย่างเป็นระบบ ปรัชญาดังกล่าวมีพื้นฐานมาจากความตั้งพระทัยจะให้กรุงเทพฯ เป็นเมืองท่าศูนย์กลางการค้าในย่านเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เป้าหมายนี้ทรงได้มาจากข้อได้เปรียบในเงื่อนไขของกาลและเทศะของการเดินเรือในภูมิภาค ด้วยความมุ่งมั่นดังกล่าวพระองค์ได้ก่อร่างแนวคิดให้กลายเป็นวัตถุประสงค์ภาพในรูปของความมั่งคั่งในโภคทรัพย์ของแผ่นดินได้สำเร็จ พระองค์ทรงใช้การเรียนรู้แบบปฏิบัตินิยม กล่าวคือ ทรงลองผิดลองถูก และพิสูจน์ผลด้วยข้อเท็จจริงเชิงประจักษ์ จนกระทั่งได้นวัตกรรมที่ทำให้สินค้าของสยามมีราคาถูกลง คุณภาพดี และหาไม่ได้ในดินแดนอื่น พระองค์ส่งเสริมให้มีการรวมตัวของกลุ่มพ่อค้าเพื่อเป็นกลไกหารายได้เข้าประเทศ ทรงเข้าพระทัยในหลักการหมุนเวียนสินค้าและเงินตราที่เป็นสะพานเชื่อมโยงระหว่างการค้าภายในกับเครือข่ายการค้าเสรีของโลกได้ ช่วงเวลาแห่งการเรียนรู้นี้ได้ยกระดับเศรษฐกิจของสยามให้ขึ้นไปบนเวทีในฐานะตัวแสดงใหม่ที่นำจับตา